

Inventarisatie methodes om “nepnieuws” tegen te gaan

25 april 2018

Instituut voor Informatierecht (IViR)

Faculteit der Rechtsgeleerdheid

Universiteit van Amsterdam

www.ivir.nl

Auteurs:

Dr. Tarlach McGonagle

met

Eugénie Coche, LL.B. en Cees Plaizier, LL.M.

en

Melanie Klus, LL.M. (aanvullende bijdrage)

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1. Inleiding	5
2. Definities	8
3. Europees kader (juridisch & politiek)	15
4. Methodes tegen “nepnieuws”	25
4.1 Preventieve maatregelen.....	26
4.1.1 Media-, informatie- en nieuwsgelletterdheid	26
4.1.2 Vertrouwen bevorderende praktijken	29
4.1.3 Technologische initiatieven	30
4.2 Identificatie- en monitoringmaatregelen.....	31
4.2.1 Fact-checking.....	31
4.2.2 Flaggen / labelen / blacklisten	34
4.3 Beperkings- of correctiemaatregelen	36
4.3.1 Contextualiseren van (nep)nieuws.....	36
4.3.2 Gebruik van ‘nudges’ om delen te verminderen	38
4.3.3 Het sluiten van geautomatiseerde accounts	38
4.4 Regelgevende en niet-regelgevende tegenmaatregelen	39
4.4.1 Regelgevende maatregelen	39
4.4.2 Niet-regelgevende tegenmaatregelen.....	46
5. Effectiviteit van methodes tegen “nepnieuws”	51
6. Toepasbaarheid in Nederland.....	63
7. Conclusie.....	70
8. Bibliografie	71
Regelgevende teksten	75
Europese Hof voor de Rechten van de Mens: jurisprudentie	76
Beleidsdocumenten / overig.....	78
Nieuwsartikelen, verslagen and analyses	80
Geciteerde websites.....	85

Samenvatting

“Nepnieuws” heeft de laatste tijd veel aandacht gekregen in de media en in het politieke debat. Tegen deze achtergrond en in het licht van de potentiële bedreigingen van “nepnieuws” voor de Nederlandse samenleving is de opdracht voor deze studie gegeven door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het doel van dit rapport is om een update te geven over de stand van zaken met betrekking tot het onderwerp “methodes om de verspreiding van nepnieuws tegen te gaan”. Het rapport beantwoordt de volgende vragen: Welke methodes zijn er internationaal bekend om nepnieuws tegen te gaan? Wat is bekend over de effectiviteit van deze methodes? Welke kwalificaties kunnen gemaakt worden over de toepasbaarheid en relevantie van deze onderzoeksresultaten voor de Nederlandse context?

Voorafgaand aan de beantwoording van deze vragen wordt het begrip “nepnieuws” gedefinieerd (hoofdstuk 2) en wordt het toepasselijke Europese (en internationale) juridische en beleidskader kort geschetst (hoofdstuk 3). Gezien de verwarring rond de term “nepnieuws” definieert deze studie het als ‘informatie die opzettelijk is gefabriceerd en verspreid met de intentie anderen te bedriegen en te misleiden om onwaarheden te geloven of controleerbare feiten in twijfel te trekken; het is desinformatie die als nieuws wordt gepresenteerd of waarschijnlijk als nieuws zal worden gezien’. De juridische instrumenten waarmee bij de ontwikkeling van regelgeving rekening zal worden gehouden, zijn op Europees niveau onder meer artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, artikel 11 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en de artikelen 12 tot en met 15 van de richtlijn inzake elektronische handel. Op internationaal niveau zijn artikel 19 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en artikel 19 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (IVBPR) van het allergrootste belang, evenals de 2017 Joint Declaration on “Fake News”, Disinformation and Propaganda die aangenomen is door de International Specialised Mandates on Freedom of Expression and/or the Media.

In hoofdstuk 4 wordt een overzicht gegeven van de bestaande methoden en gehanteerde strategieën om “nepnieuws” tegen te gaan, op Europees niveau en in diverse landen buiten Nederland. In het rapport wordt een onderscheid gemaakt tussen preventieve maatregelen; identificatie- en monitoringmaatregelen; beperkings- of correctiemaatregelen en

regelgevende en niet-regelgevende tegenmaatregelen. Op basis van dit overzicht wordt in hoofdstuk 5 de effectiviteit van deze verschillende maatregelen geanalyseerd. De meeste maatregelen hebben voor- en nadelen, daarom is het van belang dat de nadruk moet liggen op het op doeltreffende wijze combineren van deze maatregelen zonder inbreuk te maken op het recht van individuen op vrijheid van meningsuiting. In het licht hiervan zal de voorkeur worden gegeven aan het tegengaan van “nepnieuws” op basis van bestaande wetgeving in plaats van op basis van nieuwe regelgevende maatregelen waarin dit soort content de basis voor de regelgeving vormt.

Hoofdstuk 6 gaat in op de toepasbaarheid van elders ontwikkelde maatregelen en initiatieven voor replicatie in Nederland. De ervaringen met en controverses van recente regelgevingsinitiatieven in Duitsland, Italië en Frankrijk bieden Nederland relevante waarschuwingslessen. Blijvende investeringen in onafhankelijke, kwalitatief hoogstaande journalistiek en publieke omroep media en content bieden oplossingen voor de langere termijn om “nepnieuws” en andere vormen van online desinformatie tegen te gaan en te voorkomen. Met het oog op recente initiatieven in Nederland wordt geconcludeerd dat mediageletterdheid al zeer sterk aanwezig is; dat fact-checking-maatregelen en de contextualisering van “nepnieuws” meer kunnen worden aangemoedigd. Bovendien bieden niet-regelgevende maatregelen, zoals het gebruik van geloofwaardigheidsscores, een alternatief voor regelgevende maatregelen.

1. Inleiding

Achtergrond

“Nepnieuws” heeft veel aandacht gekregen in de media en in het politieke debat. De minister voor Basis- en Voortgezet Onderwijs en Media, dhr. Slob, heeft eind 2017 aangegeven dat hij bezorgd is over de verspreiding van nepnieuws, “aangezien in de afgelopen jaren door verschillende partijen geconstateerd is dat dit een potentiële bedreiging vormt voor de Nederlandse samenleving”. De minister heeft tevens aangegeven dat hij de komende tijd zal onderzoeken in welke mate nepnieuws in Nederland voorkomt alsmede de effectiviteit van relevante initiatieven en de resultaten bespreken met de sector.

Het huidige onderzoek is tegen deze achtergrond tot stand gekomen. Dit rapport betreft een onderzoek in opdracht. Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) heeft eind februari 2018 het Instituut voor Informatierecht (IViR) verzocht een offerte uit te brengen voor een “Inventarisatie methodes om nepnieuws tegen te gaan”. De offerte van het IViR is vervolgens toegekend. Hieronder volgen de parameters van het onderzoek, zoals geformuleerd in de offerteaanvraag van het ministerie van OCW:

Doel

Hoewel het verschijnsel nepnieuws al veel ouder is, is de maatschappelijke discussie over de verspreiding van nepnieuws complex en recent van aard. In de digitale samenleving zijn er verschillende belanghebbende partijen in de samenleving en raakt het debat aan verschillende onderzoekdisciplines. Het doel van deze opdracht is het opleveren van een stand van de wetenschap op het onderwerp “methodes om verspreiding van nepnieuws tegen te gaan”. Het onderzoek is bedoeld om een bijdrage te leveren aan het maatschappelijke debat over het verschijnsel nepnieuws.

Methode

Literatuurstudie gebaseerd op wetenschappelijke publicaties waar relevant gemotiveerd aangevuld met beleidsonderzoek, publicaties van toezichthouders of non-profit onderzoeksinstituten.

A Definitie

Geeft een overzicht van courante definities van het onderwerp met een gemotiveerde keuze voor een definitie of omschrijving van het verschijnsel nepnieuws.

B Onderzoeksvragen

Het onderzoek geeft antwoord op onderstaande vragen.

Vraag 1

Welke methodes zijn er internationaal bekend om nepnieuws tegen te gaan?

Hierbij wordt gekeken naar acties van verschillende spelers, online platforms waarop veel nieuws verspreid en bekeken wordt, nieuwsmedia, NGO's en overheden. Waar relevant wordt een gemotiveerde keuze van landen gegeven. Zie hierbij ook vraag 3.

Mogelijk relevante methodes:

- aanpassingen online platforms of producten waarlangs nieuws gepresenteerd wordt.
- mediawijsheid / voorlichtingscampagnes
- acties door journalistieke organisaties
- (zelf)regulering

Vraag 2

Wat is bekend over de effectiviteit van deze methodes?

De maatschappelijke discussie over de verspreiding van nepnieuws is een recent verschijnsel dat veel verschillende aspecten kent en op verschillende manieren tegen gegaan kan worden. Bij beantwoording van deze vraag wordt ingegaan op de rationale achter de methode. Wat is de beoogde werking en effect ervan? Welke partijen en instrumenten komen hierbij voor? De beschrijving is inventariserend van aard en behoeft geen definitieve conclusies of aanbevelingen voor beleid.

Vraag 3

Welke kwalificaties kunnen gemaakt worden over de toepasbaarheid en relevantie van deze onderzoeksresultaten voor de Nederlandse context?

Bij beantwoording van deze vraag wordt ingegaan op juridische en sociale verschillen met Nederland die relevant zijn voor de effectiviteit van de beschreven methodes.

Naast de bovenstaande door de opdrachtgever gestelde focussen, wordt er ook nog in het rapport een summier overzicht en een korte analyse gegeven van relevante Europese (en internationale) regelgeving, jurisprudentie en beleidsteksten. Deze zijn kader scheppend bedoeld. Het is belangrijk om vooraf het juridische kader te schetsen en daar rekening mee te houden bij het evalueren van de effectiviteit van de geselecteerde methodes om ‘nepnieuws’ tegen te gaan. Deze methodes moeten ook conform Europese internationale juridische standaarden zijn. Daarom wordt er bij de beantwoording van Vraag 1 ingegaan op relevante instrumenten en initiatieven van Europese/internationale organisaties, zoals de Raad van Europa en de Europese Unie.

Het is belangrijk om vooraf te benadrukken dat dit rapport een inventarisatie en analyse bevat van methodes tegen nepnieuws die voornamelijk op Europees niveau en/of in andere landen zijn ontwikkeld. Het betreft géén inventarisatie en analyse van dergelijke methodes in Nederland – zo ver strekt de huidige onderzoeksopdracht niet. Wél wordt er met name in Hoofdstuk 6 – Toepasbaarheid in Nederland – kort ingegaan op geselecteerde Nederlandse strategieën en methodes om “nepnieuws” tegen te gaan.

2. Definities

De term “nepnieuws” is een samensmelting van verschillende vormen van onjuiste uitingen. Er bestaat niet alleen geen gezaghebbende of wijdverbreide definitie van de term in de wetenschappelijke literatuur of in de wetgevings- en beleidsvorming op internationaal, Europees of nationaal niveau, verschillende commentatoren neigen de term verschillende betekenissen toe te wijzen. De vaagheid van de term, in combinatie met de uiteenlopende betekenissen die eraan worden toegekend, maakt het moeilijk deze te gebruiken als een stabiel referentiepunt voor onderzoek of beleidsgeoriënteerde activiteiten.

Op basis van een onderzoek van 34 wetenschappelijke artikelen die tussen 2003 en (begin) 2017 de term “nepnieuws” gebruikten, bedachten Tandoc *et al.* een “typologie van wetenschappelijke definities van de term”: nieuwssatire, nieuwsparodie, nieuwsfabricage, fotomanipulatie, reclame en public relations, propaganda.¹ Hoewel de typologie interessant is, is deze maar beperkt nuttig en relevant voor huidige doeleinden, aangezien slechts een van de onderzochte artikelen betrekking lijkt te hebben op een Europees land (Italië) en de methodologie beperkt lijkt (Google Scholar en een bibliotheekdatabank, zonder aanwijzingen dat in verscheidene talen is gezocht). Het onderzoek bevat echter wel een nuttige focus op het onderscheidend vermogen van nieuws, naast andere vormen van desinformatie (zie verder hieronder).

De infographic “Beyond ‘Fake News’ - 10 Types of Misleading News” van de European Association for Viewers Belerests (EAVI) is een nuttige poging om “nepnieuws” op te splitsen in verschillende bestanddelen.² Het heeft terecht brede aandacht en positieve waardering gekregen. De infographic is gedetailleerd, gelaagd en doordacht. Ten eerste wordt de term opgebroken door tien categorieën misleidende berichten te identificeren. Vervolgens wordt per categorie de (waarschijnlijke) motivatie en de (waarschijnlijke) invloed onderzocht. De tien soorten misleidend nieuws zijn: propaganda, clickbait, gesponsorde content, satire en hoax, fout, activistisch, complottheorie, pseudowetenschap, verkeerde informatie en onzin. De verschillende soorten motivatie worden opgesomd als: geld,

¹ Edson C. Tandoc Jr., Zheng Wei Lim & Richard Ling (2017): Defining “Fake News”, *Digital Journalism*.

² Beschikbaar op: <https://eavi.eu/beyond-fake-news-10-types-misleading-info/>. EAVI is een internationale non-profit organisatie.

politiek/macht, humor, geestdrift en [het doel van] (fout) informeren. De invloed wordt gemeten op een schaal van geen-weinig-middelmatig-veel.

Ook andere studies pleiten voor een opsplitsing van de term. In haar studie *Fake News. It's Complicated*, identificeert Claire Wardle zeven soorten van mis- of desinformatie in haar uitsplitsing van de term, “nepnieuws”. Het gaat om: satire of parodie, misleidende content, bedrieglijke content, gefabriceerde content, valse connectie, valse context en gemanipuleerde content.

In hun *Information Disorder* studie voor de Raad van Europa onthouden Wardle en Derakhshan zich van het gebruik van de term “nepnieuws”, maar proberen zij deze in een breder kader van misinformatie, disinformatie, en malinformatie te plaatsen. Ze leggen uit “it’s important to distinguish messages that are true from those that are false, and messages that are created, produced or distributed by “agents” who intend to do harm from those that are not:

- Dis-information. Information that is false and deliberately created to harm a person, social group, organization or country.
- Mis-information. Information that is false, but not created with the intention of causing harm.
- Mal-information. Information that is based on reality, used to inflict harm on a person, organization or country.”³

In haar *Position Paper: “Fake news” and the information disorder*, onderschrijft de European Broadcasting Union deze aanpak. Er wordt aanbevolen om gebruik van het begrip “nepnieuws” te beperken en stelt dat over het algemeen “de term ‘online desinformatie’ de voorkeur heeft, die nauwkeuriger is en kan dienen ter aanduiding van digitale content die onjuiste informatie bevat en die door een of meer actoren in de keten wordt gepresenteerd, gepromoot of verspreid met de bedoeling schade te berokkenen of winst te maken”.⁴ Het ziet desinformatie als “een kernprobleem”, maar “slechts één onderdeel van de bredere informatiestoornis”.⁵

³ C. Wardle & H. Derakhshan, *Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making*, Council of Europe report DGI(2017)09, p. 20.

⁴ EBU, *Position Paper: “Fake news” and the information disorder*, 18 april 2018, p. 6.

⁵ Ibid.

Andere publicaties gebruiken soortgelijke terminologische spectra voor “deze problematische vormen van informatie - misinformatie, desinformatie, propaganda, manipulatie en dergelijke”, waarbij de nadruk wordt gelegd op de noodzaak om ze van elkaar te onderscheiden en rekening te houden met contextuele factoren.⁶ Het is ook belangrijk om de verschillende soorten mis- en dis-informatie te ontleden die door verschillende actoren voor verschillende strategische communicatiedoeleinden kunnen worden gebruikt.⁷

In haar rapport, *A multi-dimensional approach to disinformation*, merkt de onafhankelijke High Level Expert Group (HLEG) voor nepnieuws en online desinformatie op dat debatten over “nepnieuws” “een spectrum van informatietypen omvatten”. Zij omvatten: “Vormen met een relatief laag risico, zoals eerlijke fouten van verslaggevers, politiek partijdige retoriek en het gebruik van “clickbait”-koppen, en vormen met een hoog risico, zoals bijvoorbeeld buitenlandse staten of binnenlandse groepen, die zouden proberen het politieke proces in de Europese lidstaten en de Europese Unie te ondermijnen door het gebruik van verschillende vormen van kwaadwillige verzinsels, infiltratie van grassroots groepen en geautomatiseerde amplificatietechnieken”.⁸ Aangezien de HLEG de term “nepnieuws” in haar rapport “opzettelijk vermijdt”, definieert zij desinformatie - die zij beschouwt als een bredere term en een meer passende focus - als “onjuiste, inaccurate of misleidende informatie die is ontworpen, gepresenteerd en gepromoot met de bedoeling het publiek schade te berokkenen of winst te maken”.⁹

In deze studie wordt de term “nepnieuws” alleen gebruikt met het oog op gemak en consistentie met de toegewezen onderzoeksvragen. Buiten de grenzen van het huidige onderzoek wordt aanbevolen bewust afstand te nemen van de term “nepnieuws”. Dat wordt gedaan vanwege conceptuele en consequentialistische redenen.¹⁰ Conceptueel is de term te vaag om analytisch bruikbaar te zijn, en suggereert de oppervlakkige netheid van de term een samenhang die er niet is. De term is ook niet geschikt om met de multidimensionale

⁶ Caroline Jack, *Lexicon of Lies: Terms for Problematic Information*, Data & Society Research Institute, 2017, p. 14.

⁷ Monroe E. Price, *Free Expression, Globalism and the New Strategic Communication* (New York, Cambridge University Press, 2015).

⁸ HLEG, *A multi-dimensional approach to disinformation*, p. 10.

⁹ Ibid.

¹⁰ De twee volgende alinea's maken gebruik van T. McGonagle, “Fake news”: False fears or real concerns?, 35 *Netherlands Quarterly of Human Rights* (nr. 4, december 2017), 203-209.

complexiteiten in kwestie om te gaan, zoals is opgemerkt door Wardle & Derakhshan en door de HLEG. Het is doelgerichter om de specifieke uitdrukkingsvormen die achter de term schuilgaan uit te splitsen en te proberen vast te stellen welke uitdrukkingsvormen vanuit democratisch oogpunt daadwerkelijk problematisch zijn, en vervolgens passende reacties op de problematische uitdrukkingsvormen af te stemmen.

Vanuit een consequentialistisch oogpunt kan de term “nepnieuws” worden gezien als een term “uit het traditionele lexicon van de autocratie”.¹¹ Politici, ministers - en zelfs premiers en presidenten - gebruiken de term soms om de reputatie en geloofwaardigheid van individuele journalisten, individuele mediaorganisaties en de media in het algemeen te ondermijnen. President Trump’s voortdurende verguizing van de “fake news media” - een net dat hij wijd heeft uitgeworpen dat ook gereputeerde mediaorganisaties betreft – is een goed voorbeeld.¹² Dergelijk verbaal geweld tegen journalisten en de media is een zeer gevaarlijke ontwikkeling voor elke democratische samenleving. Het Comité van Ministers van de Raad van Europa heeft dit erkend en heeft krachtig verklaard: “State officials and public figures should not undermine or attack the integrity of journalists and other media actors, for example on the basis of their gender or ethnic identity, or by accusing them of disseminating propaganda, and thereby jeopardise their safety”.¹³ In dezelfde geest heeft de Hoge Commissaris voor de mensenrechten van de VN, Zeid Ra'ad Al Hussein, zich afgevraagd of het feit dat president Trump individuele journalisten beschuldigt van het verspreiden van “nepnieuws” niet een aansporing voor anderen is om journalisten aan te vallen? Hij heeft ook de “demonisering van de pers” door president Trump (in de VS) beschreven als “giftig” vanwege de gevolgen die het elders heeft.¹⁴ Kortom, het politiek misbruik dat van de term “nepnieuws” is gemaakt is een andere reden om deze te laten vallen, zoals ook Wardle & Derakhshan¹⁵ en de HLEG¹⁶ hebben opgemerkt.

¹¹ M. D’Ancona, *Post Truth: The New War on Truth and How to Fight Back* (Penguin, London, 2017), p. 58.

¹² Joel Simon, ‘Trump Is Damaging Press Freedom in the U.S. and Abroad’, *The New York Times*, 25 februari 2017, beschikbaar op: <https://www.nytimes.com/2017/02/25/opinion/trump-is-damaging-press-freedom-in-the-us-and-abroad.html?mcubz=3>

¹³ Guidelines in Appendix to Recommendation CM/Rec(2016)4 of the Committee of Ministers to member States on the protection of journalism and safety of journalists and other media actors, 13 april 2016, para. 15.

¹⁴ UN High Commissioner for Human Rights, Statement, 30 augustus 2017, beschikbaar op: <http://www.unmultimedia.org/avlibrary/asset/1958/1958570/>.

¹⁵ Information Disorder studie, p. 16.

¹⁶ HLEG Report, p. 10.

Niettemin wordt “nepnieuws” in deze studie beschouwd als informatie die opzettelijk is gefabriceerd en verspreid met de intentie anderen te bedriegen en te misleiden om onwaarheden te geloven of controleerbare feiten in twijfel te trekken;¹⁷ het is desinformatie die als nieuws wordt gepresenteerd of waarschijnlijk als nieuws zal worden gezien. In tegenstelling tot veel andere vormen van informatie speelt nieuws een bijzondere rol in democratische samenlevingen: het is een belangrijke bron van accurate informatie over politieke en maatschappelijke zaken, die de publieke opinie informeert en beraadslaging processen beïnvloedt. Als nieuws “nep” is, mis-informeert het het publiek en wordt het democratisch debat aan de bron vervuild.

Nieuws is een bijzonder genre van informatie, een *primus inter pares* in een democratische samenleving, met het oog op haar rol om leden van de samenleving te voorzien van accurate informatie over openbare aangelegenheden. Michael Schudson, een vooraanstaand academisch expert op het gebied van de waarde van nieuws in een democratische samenleving, heeft zeven doelen geïdentificeerd die een aan democratie gewijd mediasysteem zou kunnen nastreven. Volgens hem zouden de (nieuws)media:

1. Burgers voorzien van eerlijke en volledige informatie, zodat zij als burgers goede beslissingen kunnen nemen.
2. Coherente kaders moeten bieden om de burgers te helpen het complexe politieke universum te begrijpen.
3. Als gemeenschappelijke dragers moeten dienen van de perspectieven van de verschillende groepen in de samenleving.
4. De kwantiteit en kwaliteit van nieuws moeten bieden die het volk wilt.
5. Het volk moeten vertegenwoordigen en voor en in het algemeen belang moeten spreken om de regering ter verantwoording te roepen.
6. Inlevingsvermogen moeten opwekken en diep inzicht verschaffen zodat burgers in het algemeen de situatie van andere mensen in de wereld kunnen waarderen en elites de situatie van andere mensen, met name van niet-gelovigen, kunnen leren kennen en begrijpen en medeleven met hen kunnen aanleren.

¹⁷ Het eerste deel van deze definitie is, bijna letterlijk, geleend van the Ethical Journalism Network: <http://ethicaljournalismnetwork.org/tag/fake-news>.

7. Een forum voor dialoog tussen burgers bieden dat niet alleen democratische besluitvorming informeert, maar daar als proces ook een onderdeel van is.¹⁸

In de huidige multimediale omgeving wordt het voor nieuwsmedia steeds moeilijker om deze doelstellingen te realiseren. Context is belangrijk; nieuws als genre is niet zomaar een aaneenschakeling van losse items, die snel en vaak zeer breed als losse items verpakt en gedistribueerd kunnen worden. Er is een toenemende beweging in de richting van dit soort “distributed discovery” waarbij sociale media, zoekmachines en aggregators steeds meer de termen en de aard van de verspreiding van nieuws bepalen.¹⁹ In deze veranderde multimediale omgeving moet men zich er ook van bewust zijn dat: “A diverse combination of actors including **trolls, bots, fake-news websites, conspiracy theorists, politicians, highly partisan media outlets, the mainstream media, and foreign governments** are all playing overlapping—and sometimes competing—roles in producing and amplifying disinformation in the modern media ecosystem”.²⁰ En in “the subsequent cacophony, the flow of information is increasingly dominated by peer-to-peer interaction rather than the imprimatur of the traditional press”.²¹ Een andere complicerende factor is de groei van computationele propaganda, beschreven/gedefinieerd als “het gebruik van algoritmen, automatisering en menselijke curatie om doelbewust misleidende informatie te verspreiden over social media netwerken”.²²

Naast de verschillende actoren en de verschillende technologische middelen die worden gebruikt om “nepnieuws” en andere vormen van desinformatie te creëren, versterken en verspreiden, is het ook belangrijk om onderscheid te maken tussen de verschillende motivaties achter dergelijke vormen van desinformatie. Vaak gaat het om complottheorieën, bijvoorbeeld over klimaatverandering, immigratie, vaccinatie, historische gebeurtenissen en politieke aangelegenheden. Vaak gaat het om propaganda om verkiezingen en referenda te verstoren in het land waar de propaganda gemaakt wordt en/of in het buitenland. Clickbait voor financieel gewin is een andere frequente motivatie voor dit soort desinformatie. Onder

¹⁸ Verkorte lijst van Michael Schudson, *The Power of News* (Cambridge, Massachusetts and London, England, Harvard University Press, 1995), pp. 28-29.

¹⁹ R. Kleis Nielsen, A. Cornia en Antonis Kalogeropoulos, *Challenges and opportunities for news media and journalism in an increasingly digital, mobile and social media environment*, Council of Europe report DGI(2016)18, p. 12.

²⁰ (Dikgedrukt per origineel) Hewlett Report, p. 22.

²¹ M. D’Ancona, *Post Truth: The New War on Truth and How to Fight Back* (Penguin, London, 2017), p. 53.

²² Woolley & Howard, p. 6. Zie ook: Bradshaw & Howard.

clickbait wordt verstaan online content die er in de eerste plaats op gericht is om lezers naar een bepaalde website te lokken, meestal door te klikken op misleidende, sensationele of provocerende koppen. Naar verluidt zouden zogenaamde “fake news” farms in Macedonië tijdens de presidentsverkiezingen in de VS zulke content hebben gegenereerd in met een lucratief bedrijfsmodel.²³ Politieke en financiële motivatie kunnen ook op elkaar aansluiten.

De afgelopen jaren is het gebruik van social media voor nieuwsconsumptie sterk toegenomen. De eerste belangrijke bevinding van het Digital News Report 2016 van het Reuters Institute was “across our entire sample, half (51%) say they use social media as a source of news each week”. In het 2017 rapport wordt geconstateerd dat deze groei in sommige markten, zoals Zweden en Duitsland, afvlakt. Een reden hiervoor zou de toegenomen populariteit van messaging apps zoals WhatsApp voor nieuws kunnen zijn. WhatsApp's populariteit als nieuwsbron is vooral buiten Europa (Latijns-Amerika en Zuidoost-Azië), maar in Spanje is het gebruik van de messaging app voor nieuws gestegen van 24% naar 32%. De wereldwijde populariteit van Facebook is echter ongeëvenaard: zowel het sociale netwerk als de bijbehorende messaging app worden als nieuwsmedia gebruikt. 80% van de respondenten gebruikt een Facebook-product wekelijks voor enig doel.

De deelname aan online nieuws varieert aanzienlijk per land, maar in het algemeen is het delen of becommentariëren van nieuws het afgelopen jaar in de meeste landen stabiel gebleven. In Zuid-Europese landen als Portugal en Italië deelt een relatief hoog percentage van de bevolking wekelijks nieuws, respectievelijk 51% en 47%. Dit omvat zowel het delen op sociale media als op websites van nieuwsorganisaties. In Noord-Europese landen is dit percentage over het algemeen lager, 18% in Duitsland en 22% in Nederland. De belangrijkste redenen om niet te delen of te reageren zijn een gebrek aan interesse en een voorkeur om nieuwsberichten face-to-face te bespreken.

Er is opgemerkt dat het ontbreken van definities een belemmering kan vormen voor regelgeving, maar of er nieuwe of specifieke regelgeving nodig is, is een andere vraag. In hoofdstuk 2 wordt het bestaande Europese wetgevings- en beleidskader voor de vrijheid van meningsuiting uiteengezet, met de nadruk op “nepnieuws” en desinformatie.

²³ Zie, bijvoorbeeld, Emma Jane Kirby, ‘The city getting rich from fake news’, BBC News, 6 december 2016, beschikbaar op: <http://www.bbc.com/news/magazine-38168281>.

3. Europees kader (juridisch & politiek)

In dit hoofdstuk wordt kort het Europese wetgevings- en beleidskader uiteengezet inzake vrijheid van meningsuiting, persvrijheid en mediapluralisme, dat de regelgevende context vormt waarin maatregelen tegen “nepnieuws” moeten worden overwogen.

Normen van de Raad van Europa

Artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens is de hoeksteen van het systeem voor de bescherming van het recht op vrijheid van meningsuiting van de Raad van Europa. Het leest:

1. Een ieder heeft recht op vrijheid van meningsuiting. Dit recht omvat de vrijheid een mening te koesteren en de vrijheid om inlichtingen of denkbeelden te ontvangen of te verstrekken, zonder inmenging van enig openbaar gezag en ongeacht grenzen. Dit artikel belet Staten niet radio- omroep-, bioscoop- of televisieondernemingen te onderwerpen aan een systeem van vergunningen.
2. Daar de uitoefening van deze vrijheden plichten en verantwoordelijkheden met zich brengt, kan zij worden onderworpen aan bepaalde formaliteiten, voorwaarden, beperkingen of sancties, die bij de wet zijn voorzien en die in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de nationale veiligheid, territoriale integriteit of openbare veiligheid, het voorkomen van wanordelijkheden en strafbare feiten, de bescherming van de gezondheid of de goede zeden, de bescherming van de goede naam of de rechten van anderen, om de verspreiding van vertrouwelijke mededelingen te voorkomen of om het gezag en de onpartijdigheid van de rechterlijke macht te waarborgen.

Artikel, 10 lid 1, beschrijft het recht op vrijheid van meningsuiting, dat de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid om informatie en ideeën te ontvangen en de vrijheid om informatie en ideeën te verstrekken omvat. Op grond van artikel 10, lid 1, is het voor staten mogelijk om audiovisuele media te reguleren door middel van licentieregelingen.

Artikel 10 lid 2, omschrijft de reikwijdte van het basisrecht zoals dat in het vorige lid is omschreven. Het doet dit door een aantal gronden op te sommen op grond waarvan het recht rechtmatig kan worden beperkt, mits de beperkingen “bij de wet zijn voorzien” en “in een democratische samenleving noodzakelijk zijn”. Het rechtvaardigt deze aanpak door de

toelaatbaarheid van beperkingen van het recht op vrijheid van meningsuiting te koppelen aan het bestaan van “plichten en verantwoordelijkheden” die aan de uitoefening ervan ten grondslag liggen. De reikwijdte van deze plichten en verantwoordelijkheden varieert, afhankelijk van de “situatie” van de persoon die het recht op vrijheid van meningsuiting uitoefent en de “technische middelen” die worden gebruikt.²⁴ Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (Hof) heeft de aard en omvang van de relevante plichten en verantwoordelijkheden doorgaans niet aan de hand van algemene beginselen onderzocht, maar van geval tot geval. Het heeft de neiging een onderscheid te maken tussen verschillende beroepsactiviteiten, zoals journalistiek, politiek, onderwijs en militaire dienst.

Artikel 10, zoals uitgelegd door het Hof, biedt een sterke bescherming van het recht op vrijheid van meningsuiting. Het Hof omschrijft dit recht consequent als “een van de essentiële grondslagen van een democratische samenleving en een van de basisvoorwaarden voor haar vooruitgang en voor de ontplooiing van elk individu”.²⁵ Zoals het Hof heeft bevestigd in zijn baanbrekend arrest *Handyside v. het Verenigd Koninkrijk*, is de vrijheid van meningsuiting “niet alleen van toepassing op ‘informatie’ of ‘ideeën’ die gunstig worden ontvangen of die als niet-beledigend of onverschillig worden beschouwd, maar ook op die welke de staat of een deel van de bevolking beledigen, schokken of verstoren. Dat zijn de eisen van pluralisme, verdraagzaamheid en ruimdenkendheid zonder welke er geen ‘democratische samenleving’ bestaat” (§ 49). Dit beginsel schept de nodige ruimte voor een robuust, pluralistisch publiek debat in een democratische samenleving.

Het Hof heeft een standaardtest ontwikkeld om te bepalen of Artikel 10 van het Verdrag is geschonden. Kortgezegd moet telkens wanneer is vastgesteld dat er sprake is van een inmenging op het recht op vrijheid van meningsuiting, die inmenging in de eerste plaats bij wet zijn voorzien (d.w.z. dat zij voldoende toegankelijk moet zijn en redelijkerwijs voorzienbare gevolgen moet hebben). In de tweede plaats moet zij een legitiem doel nastreven, dat overeenkomt met een van de in Artikel 10, lid 2, genoemde doelen. Ten derde moet de inmenging noodzakelijk zijn in een democratische samenleving, d.w.z.

24. EHRM 21 januari 1999 (*Fressoz en Roire/Frankrijk*), § 52.

25. Zie, voor een eerdere instantie, EHRM 8 juli 1986 (*Lingens/Oostenrijk*), § 41, geparafraseerd van EHRM 7 december 1976 (*Handyside/het Verenigd Koninkrijk*), § 49.

beantwoorden aan een “dringende maatschappelijke behoefte” en in verhouding staan tot het nagestreefde doel of de nagestreefde doelen.

Binnen de ‘margin of appreciation’ doctrine, die rekening houdt met de wijze waarop het Verdrag op nationaal niveau wordt geïnterpreteerd, krijgen de staten een zekere mate van vrijheid bij de wijze waarop zij uitingen reguleren.²⁶ De omvang van deze discretionaire bevoegdheid, die aan de controle van het Hof is onderworpen, varieert naar gelang van de aard van de betrokken uiting. Terwijl staten slechts een kleine beoordelingsmarge hebben ten aanzien van politieke uitingen, beschikken zij over een grotere beoordelingsmarge ten aanzien van openbare zeden, fatsoen en religie. Ten slotte is het ook vermeldenswaard dat “de nationale beoordelingsmarge wordt begrensd door het belang van de democratische samenleving om de pers in staat te stellen haar vitale rol van ‘publieke waakhond’”²⁷ te vervullen, een overweging die “zwaar weegt” bij de belangenafweging.²⁸

Naast de ‘margin of appreciation’ doctrine zijn drie andere interpretatieve beginselen die door het Hof worden aangehangen van bijzonder belang voor het recht op vrijheid van meningsuiting. Dit zijn de ‘practical and effective’ doctrine, de ‘living instrument’ doctrine en de doctrine van de positieve verplichtingen. Volgens de ‘practical and effective’ doctrine moeten alle door het Verdrag gewaarborgde rechten “praktisch en effectief” zijn en niet louter “theoretisch of illusoir”.²⁹ In de ‘living instrument’ doctrine wordt het Verdrag beschouwd als een “levend instrument” dat “in het licht van de huidige omstandigheden moet worden uitgelegd”.³⁰ Deze doctrine moet ervoor zorgen dat het Verdrag met de tijd meegaat en niet statisch of achterhaald wordt. De positieve verplichtingen doctrine impliceert dat het niet altijd voldoende is dat de staat zich simpelweg onthoudt van inmenging in de mensenrechten van individuen: positieve of actieve handelingen zullen vaak ook nodig zijn. Ondanks de neiging om de verplichtingen van de staten in negatieve termen te formuleren, kunnen staten dus, om ervoor te zorgen dat de in het Verdrag verankerde rechten praktisch en effectief zijn, positieve maatregelen moeten nemen, “zelfs op het gebied van de onderlinge

26. Aanvankelijk ontwikkeld in de jurisprudentie van het Hof (zie met name: EHRM 7 december 1976 (*Handyside/het Verenigd Koninkrijk*), §§ 47 tot 50).

27. EHRM 29 juni 2004 (*Chauvy e.a./Frankrijk*), § 67.

28. EHRM 25 juni 2002 (*Colombani e.a./Frankrijk*), § 57.

29. EHRM 9 oktober 1979 (*Airey/Ierland*), § 24.

30. EHRM 25 april 1978 (*Tyrer/het Verenigd Koninkrijk*), § 31.

betrekkingen van individuen”.³¹ Relevante positieve verplichtingen in dit verband zijn onder meer het waarborgen van pluralisme in de mediasector³² en het bevorderen van een gunstig klimaat voor publiek debat.³³

Het recht op vrijheid van meningsuiting, zoals gewaarborgd door Artikel 10 EVRM, beperkt zich niet tot de bescherming van waarheidsgetrouwe informatie. Het Hof heeft in dit verband geoordeeld dat Artikel 10 “de bespreking of verspreiding van ontvangen informatie niet verbiedt, zelfs indien er een sterk vermoeden bestaat dat deze informatie niet waarheidsgetrouw is. Een andersluidende interpretatie zou personen het recht ontnemen hun mening te geven over verklaringen die in de massamedia zijn afgelegd, en zou derhalve een onredelijke beperking vormen van de vrijheid van meningsuiting van Artikel 10 van het Verdrag”.³⁴ Het Hof heeft echter consequent benadrukt dat feiten en meningen of waardeoordelen niet hetzelfde zijn. Het bestaan van feiten kan worden aangetoond, maar het is niet mogelijk om de waarheid van meningen of waardeoordelen te bewijzen.³⁵ Het vereiste om de juistheid van een waardeoordeel aan te tonen, is in strijd met het recht op vrijheid van meningsuiting. Een waardeoordeel moet echter voldoende feitelijke grondslag hebben, aangezien zelfs een waardeoordeel zonder feitelijke grondslag buitensporig kan zijn.³⁶

In zijn jurisprudentie heeft het Hof een aantal beginselen ontwikkeld om journalisten en de media in staat te stellen de belangrijke taken te vervullen die hun in een democratische samenleving zijn toebedeeld, namelijk:

- informatie en ideeën op grote schaal te verspreiden en aldus de publieke opinie te informeren en te beïnvloeden;
- op te treden als publieke waakhond die de autoriteiten ter verantwoording roepen, en
- gemeenschappelijke fora en kanalen op te richten waarlangs het publieke debat plaatsvindt.

De beginselen die het Hof heeft ontwikkeld, zijn gericht op het waarborgen van de redactionele vrijheid en operationele autonomie van journalisten en de media.³⁷

³¹ EHRM 26 maart 1985 (*X en Y v. Nederland*), § 23.

³² EHRM 24 november 1993 (*Informationsverein Lentia e.a./Oostenrijk*), § 38.

³³ EHRM 14 september 2010 (*Dink/Turkije*), § 137.

³⁴ EHRM 6 september 2005 (*Salov/Oekraïne*), § 113.

³⁵ EHRM 8 juli 1986 (*Lingens/Oostenrijk*), § 46.

³⁶ EHRM 26 februari 2002 (*Dichand e.a./Oostenrijk*), §§ 42 en 43.

³⁷ Zie, naast vele andere uitspraken, EHRM 23 september 1994 (*Jersild/Denemarken*).

Als reactie op technologie gedreven ontwikkelingen in de manier waarop we met elkaar communiceren, is het Hof tot het inzicht gekomen dat een toenemend aantal actoren - en niet alleen journalisten en mediaprofessionals - tegenwoordig bijdragen aan het publieke debat, waaronder klokkenluiders, burgerjournalisten, bloggers, maatschappelijke organisaties, academici en individuele commentatoren. Het heeft erkend dat dit soort actoren een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan het publieke debat. Volgens de logica van deze groeicurve in de rechtspraak van het Hof is het aannemelijk dat in de toekomst fact-checking-organisaties eenzelfde erkenning zullen krijgen, voor zover het een andere vorm betreft van wat ook wel “verantwoordingsjournalistiek” wordt genoemd.³⁸

Het Hof heeft ook erkend hoe belangrijk het internet is geworden voor informatie en communicatie, waarvoor duidelijke regelgevingskaders nodig zijn. Maar het heeft ook geconstateerd dat veel online uitingen vulgair en beledigend is. Het erkent dat internet tussenpersonen grote controle hebben over de stroom en de inhoud van online uitingen door hen te omschrijven als “protagonisten van de vrije elektronische media”³⁹, en de aandacht te vestigen op de plichten en verantwoordelijkheden die van toepassing zijn op hun gate-keeping en andere activiteiten.

Kortom, het Hof pakt - na enig treuzelen - in toenemende mate de complexiteit en de zich snel ontwikkelende aard van het hedendaagse multi-actor- en multi-level media-ecosysteem aan. Monroe Price vat deze complexiteiten en transformaties heel goed samen wanneer hij de aandacht vestigt op de “belangrijke verschuivingen die plaatsvinden tussen zelf gegenereerde of door de maatschappij gegenereerde bijdragen en het gericht, openlijk en gedisciplineerd opleggen van informatiestromen van sterk georganiseerde strategische communicatoren”.⁴⁰ Dit is de hedendaagse communicatiecontext waarin “nepnieuws” en online desinformatie gangbaar zijn geworden en de context waarin de reeds lang bestaande en zich ontwikkelende beginselen van het Hof moeten worden (her)toegepast.

Ten slotte is het met betrekking tot de beginselen die het Hof in zijn uitlegging van Artikel 10 EVRM heeft ontwikkeld, relevant naar verkiezingen te verwijzen, aangezien er bijzondere

³⁸ C.W. Anderson, Leonard Downie Jr. and Michael Schudson, *The News Media: What Everyone Needs to Know* (New York, Oxford University Press, 2016), p. 112.

³⁹ EHRM 2 februari 2016 (*Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete en Index.hu Zrt/Hongarije*), § 88.

⁴⁰ Monroe E. Price, *Free Expression, Globalism and the New Strategic Communication* (New York, Cambridge University Press, 2015), p. 27.

bezorgdheid bestaat over het effect van “nepnieuws” en online desinformatie op verkiezingsprocessen. Het Hof heeft geoordeeld dat “vrije verkiezingen en vrijheid van meningsuiting, met name vrijheid van politiek debat, samen het fundament vormen van elk democratisch systeem”.⁴¹ Het vervolgt: “de twee rechten hangen met elkaar samen en versterken elkaar. Daarom is het in de periode voorafgaand aan verkiezingen bijzonder belangrijk dat meningen en informatie van allerlei aard vrij kunnen circuleren”.⁴² Tegelijkertijd heeft het Hof benadrukt “dat zowel tijdens als buiten een verkiezingsperiode het handelen van de gedrukte media onderworpen is aan de verplichting om te goeder trouw te handelen teneinde accurate en betrouwbare informatie te verstrekken in overeenstemming met de ethiek van de journalistiek [...] en overwegingen die verband houden met bepaalde grenzen, met name wat betreft de reputatie en rechten van anderen en de noodzaak om de openbaarmaking van vertrouwelijke informatie te voorkomen”.⁴³

Naast het EVRM en de jurisprudentie van het Hof beschikt de Raad van Europa ook over een uitgebreid geheel van politieke normen die helpen om de aanpak van de organisatie ten aanzien van “nepnieuws” en online desinformatie vorm te geven. De secretaris-generaal van de Raad van Europa heeft onlangs de aandacht gevestigd op deze kwesties in de bredere context van de mensenrechten en de opkomst van het populisme in Europa.⁴⁴ Het grootste deel van deze politieke normen is ontwikkeld door het Comité van Ministers van de organisatie. Onlangs heeft het Comité van Ministers aanbevelingen gedaan aan de 47 lidstaten van de organisatie over: mediapluralisme en transparantie van media-eigendom,⁴⁵ en de rollen en verantwoordelijkheden van internet tussenpersonen.⁴⁶ Eerdere aanbevelingen en verklaringen hadden onder meer betrekking op: de vrijheid van het politieke debat in de media;⁴⁷ een nieuwe notie van media;⁴⁸ sociale netwerkdiensten en mensenrechten;⁴⁹ , en

⁴¹ EHRM 19 februari 1998 (*Bowman/het Verenigd Koninkrijk*), § 42.

⁴² Ibid.

⁴³ EHRM 21 februari 2017 (*Orlovskaya Iskra/Rusland*), § 131.

⁴⁴ Secretary General of the Council of Europe, *Populism – How strong are Europe’s checks and balances?*, 4th annual report on the state of democracy, human rights and the rule of law in Europe, 2017, Chapter 2 – Freedom of Expression.

⁴⁵ Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2018)1 of the Committee of Ministers to member States on media pluralism and transparency of media ownership, 7 maart 2018.

⁴⁶ Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2018)2 of the Committee of Ministers to member States on the roles and responsibilities of internet intermediaries, 7 March 2018.

⁴⁷ Council of Europe, Committee of Ministers’ Declaration on freedom of political debate in the media, 12 februari 2004.

⁴⁸ Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2011)7 of the Committee of Ministers to member states on a new notion of media, 21 september 2011.

⁴⁹ Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2012)4 of the Committee of Ministers to member States on the protection of human rights with regard to social networking services, 4 april 2012.

zoekmachines en mensenrechten.⁵⁰ Lopende werkzaamheden in het kader van normvaststelling hebben onder meer betrekking op de vraag hoe een gunstig klimaat voor kwaliteitsjournalistiek in het digitale tijdperk kan worden bevorderd.

Normen van de Europese Unie

Het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie is het kerninstrument van de EU voor de bescherming van de mensenrechten. De bepalingen van het Handvest zijn “gericht tot de instellingen, organen en instanties van de Unie met inachtneming van het subsidiariteitsbeginsel, alsmede, uitsluitend wanneer zij het recht van de Unie ten uitvoer brengen, tot de lidstaten” (Artikel 51, lid 1). De bepalingen van het Handvest die “beginselen bevatten, kan uitvoering worden gegeven door wetgevings- en uitvoeringshandelingen van de instellingen, organen en instanties van de Unie en door handelingen van de lidstaten wanneer zij het recht van de Unie ten uitvoer brengen, bij de uitoefening van hun respectieve bevoegdheden” (Artikel 52, lid 5). Echter, “[d]e rechterlijke bevoegdheid ten aanzien van die bepalingen blijft beperkt tot de uitlegging van genoemde handelingen en de toetsing van de wettigheid ervan” (*ibid.*).

Het is van belang ervoor te zorgen dat de door de Raad van Europa en de EU opgestelde mensenrechtennormen over het algemeen consistent of gelijkwaardig zijn. Zo bepaalt het Handvest dat, voor zover het rechten bevat die corresponderen met die welke worden gewaarborgd door het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, “zijn de inhoud en reikwijdte ervan dezelfde als die welke er door [het EVRM] aan worden toegekend” (Artikel 52, lid 3). Artikel 11 van het Handvest - dat betrekking heeft op de vrijheid van meningsuiting en vrijheid en pluriformiteit van de media - moet daarom worden geïnterpreteerd in overeenstemming met artikel 10 van het Verdrag en de relevante jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. De tekst van artikel 11 van het Handvest is in ieder geval gemodelleerd naar artikel 10 van het Verdrag, maar beknopter geformuleerd. Dit alles betekent dat de interpretatie van artikel 11 van het Handvest door het Hof van Justitie van de Europese Unie (HvJEU) moet worden gebaseerd op de beginselen van de relevante jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (zie hierboven).

⁵⁰ Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2012)3 of the Committee of Ministers to member States on the protection of human rights with regard to search engines, 4 april 2012.

Ondanks de brede samenhang tussen het Verdrag en het Handvest erkent het Handvest uitdrukkelijk een aantal rechten die niet in het Verdrag of de Protocollen daarbij zijn opgenomen. In het Handvest wordt verwezen naar ‘grondrechten’ in plaats van naar ‘mensenrechten’, wat verklaart waarom fundamentele (economische) rechten zijn opgenomen die kernwaarden vormen van de EU als economische gemeenschap die een interne markt tot stand brengt. De door artikel 16 van het Handvest gewaarborgde vrijheid van ondernemerschap is een goed voorbeeld.

Naast het Handvest zijn ook andere regelgevingsinstrumenten relevant. De EU-richtlijn inzake elektronische handel voorziet in vrijstellingen van aansprakelijkheid voor internetproviders wanneer zij aan bepaalde voorwaarden voldoen.⁵¹ De vrijstellingen zijn opgenomen in de artikelen 12 tot en met 14 van de richtlijn en kunnen worden ingeroepen door dienstverleners die als ‘mere conduit’ voor informatie optreden of dienstverleners die ‘caching’-diensten of ‘hosting’-diensten verlenen. Dit betekent dat hostingdienstverleners in de regel in aanmerking komen voor een vrijstelling van aansprakelijkheid voor illegale content, zolang zij een neutrale of passieve houding aannemen ten aanzien van die content. Een dienstverlener die content van derden in zijn bezit heeft, kan van deze vrijstelling gebruik maken op voorwaarde dat hij niet “daadwerkelijk kennis heeft van de onwettige activiteit of informatie en, wanneer het een schadevergoedingsvordering betreft, geen kennis heeft van feiten of omstandigheden waaruit het onwettige karakter van de activiteiten of informatie duidelijk blijkt” en dat hij “zodra hij van [de onwettige activiteit of informatie] daadwerkelijk kennis heeft of beseft krijgt, prompt handelt om de informatie te verwijderen of de toegang daartoe onmogelijk te maken”.⁵² De verwijdering of het ontoegankelijk maken dient evenwel “te geschieden met inachtneming van het beginsel van de vrijheid van meningsuiting en van daarvoor vastgestelde procedures op nationaal niveau”.⁵³ Krachtens artikel 15 van de richtlijn mogen de lidstaten van de EU providers niet de algemene verplichting opleggen “om toe te zien op de informatie die zij doorgeven of opslaan, noch om actief te zoeken naar feiten of omstandigheden die op onwettige activiteiten duiden”. Het soort toezicht dat een dergelijke algemene toezichtverplichting met zich mee zou brengen,

⁵¹ Overweging 42, Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market, [2000] OJ L 178/1 (Directive on Electronic Commerce).

⁵² Artikel 14, *ibid.*

⁵³ Overweging 46, *ibid.*

zou een chilling effect hebben op de vrijheid van meningsuiting van de gebruikers van de dienst.

De aanbevelingen van de HLEG aan de Europese Commissie hebben weliswaar slechts een adviserende waarde, maar zullen waarschijnlijk invloedrijk zijn. De aanbevelingen zijn gebaseerd op vijf pijlers:

- “1. enhance transparency of online news, involving an adequate and privacy-compliant sharing of data about the systems that enable their circulation online;
2. promote media and information literacy to counter disinformation and help users navigate the digital media environment;
3. develop tools for empowering users and journalists to tackle disinformation and foster a positive engagement with fast-evolving information technologies;
4. safeguard the diversity and sustainability of the European news media ecosystem, and
5. promote continued research on the impact of disinformation in Europe to evaluate the measures taken by different actors and constantly adjust the necessary responses.”⁵⁴

Verwacht wordt dat de Europese Commissie op 25 april een nieuwe mededeling over “nepnieuws” en online desinformatie zal publiceren. Mededelingen van de Commissie zijn niet juridisch bindend voor de lidstaten; zij zijn voor de Commissie een middel om haar standpunt over specifieke – over het algemeen actuele - kwesties te bepalen. De komende mededeling zal naar verwachting gebaseerd zijn op het eindrapport van de HLEG en (in mindere mate) op de resultaten van de openbare consultatie over dit onderwerp. Er wordt ook een mogelijke aanpak op Europees niveau verwacht.⁵⁵

Internationale normen

Binnen het internationale mensenrechtenstelsel zijn de centrale bepalingen voor de bescherming van de vrijheid van meningsuiting artikel 19 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en artikel 19 (juncto artikel 20) van het Internationaal Verdrag

⁵⁴ HLEG, *A multi-dimensional approach to disinformation*, pp. 5-6.

⁵⁵ Er moet op gewezen worden dat de mededeling van de Europese Commissie, *Tackling online disinformation: a European Approach*, COM(2018) 236 (final) is gepubliceerd op 26 april 2018 - nadat deze studie was afgerond. Voor het leesgemak is het persbericht van de Europese Commissie waarin de mededeling wordt aangekondigd bij deze studie gevoegd.

inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (IVBPR). Aangezien deze bepalingen in grote lijnen overeenkomen met artikel 10 EVRM, zullen zij hier niet grondig uiteen worden gezet. Er moet echter op gewezen worden dat het Mensenrechtencomité, de toezichthoudende instantie van het IVBPR, in het verleden zijn diepe bezorgdheid heeft uitgesproken “over de vervolging en bestraffing van journalisten voor het misdrijf van het publiceren van onjuist nieuws, louter op grond van het feit dat het nieuws onjuist was, zonder meer, wat een duidelijke schending was van artikel 19 van het Verdrag”.⁵⁶

Ook vermeldenswaardig is de Joint Declaration over “nepnieuws”, desinformatie en propaganda, die in maart 2017 is aangenomen door de ‘International Specialised Mandates on Freedom of Expression and/or the Media’.⁵⁷ De gemeenschappelijke verklaring maakt deel uit van jaarlijkse reeksen; in elke gemeenschappelijke verklaring worden verschillende onderwerpen met betrekking tot de vrijheid van meningsuiting en/of de vrijheid van de media behandeld. Deze gemeenschappelijke verklaringen zijn niet juridisch bindend, maar omdat ze collectief worden bekrachtigd door de gespecialiseerde mandaten, worden ze beschouwd als zeer overtuigende interpretaties van de bestaande internationale mensenrechtenwetgeving over de onderwerpen die ze behandelen.⁵⁸ De gezamenlijke verklaring van 2017 is de meest expliciete en gedetailleerde internationale tekst waarin “nepnieuws” in de afgelopen jaren aan de orde wordt gesteld. Het hecht veel belang aan de noodzaak om “nepnieuws” te behandelen in de context van een omgeving die vrije meningsuiting mogelijk maakt. Ook wordt aandacht besteed aan de rol en de verantwoordelijkheden van staten, internet tussenpersonen, journalisten en mediakanalen en andere belanghebbenden bij het reageren op “nepnieuws”. Het is opmerkelijk dat de gespecialiseerde mandaten de term gebruiken binnen aanhalingstekens, wat wellicht duidt op een zekere terughoudendheid om de term te omarmen, of op zijn minst de betwiste aard ervan te onderstrepen. Het is ook veelzeggend dat de gezamenlijke verklaring niet uitsluitend “nepnieuws” behandelt: zij plaatst de term op een spectrum met andere soorten desinformatie.

⁵⁶ UN Human Rights Committee: Concluding Observations: Cameroon, 4 november 1999, CCPR/C/79/Add.116, para. 24.

⁵⁷ The United Nations (UN) Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Representative on Freedom of the Media, the Organization of American States (OAS) Special Rapporteur on Freedom of Expression and the African Commission on Human and Peoples’ Rights (ACHPR) Special Rapporteur on Freedom of Expression and Access to Information, Joint Declaration on “Fake News”, Disinformation and Propaganda, 3 maart 2017.

⁵⁸ Zie voor een analyse: Toby Mendel, ‘The UN Special Rapporteur on freedom of opinion and expression: progressive development of international standards relating to freedom of expression’, in McGonagle en Donders, *The United Nations and Freedom of Expression and Information: Critical Perspectives* (Cambridge, Cambridge University Press, 2015), pp. 235-268, vooral op 251-257.

4. Methodes tegen “nepnieuws”

Gezien de veelzijdigheid van “nepnieuws” en online desinformatie is het geen verrassing dat er al een reeks strategieën en maatregelen bestaat om dit soort desinformatie aan te pakken. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een representatieve selectie van relevante strategieën en maatregelen die op Europees niveau en in diverse landen (anders dan Nederland) worden uitgevoerd. Deze verkenning is bedoeld als een overzicht, niet als een volledige of uitputtende lijst. Lezers wordt aangeraden dit deel te lezen in het licht van het Information Disorder rapport voor de Raad van Europa en het Multi-dimensional approach rapport van de HLEG, aangezien beide uitgebreide lijsten bevatten, waarop dit onderzoek deels is gebaseerd.

Een overzicht van deze strategieën en maatregelen kan op verschillende manieren worden gegroepeerd, bijvoorbeeld per type, per doelstelling of per actor. De verschillende maatregelen “per type” indelen zou het eenvoudigst zijn en tot een eenvoudige inventarisatie leiden. Het heeft echter een toegevoegde analytische waarde om ze per doelstelling of per actor te groeperen, ook al kunnen sommige maatregelen meer dan één doelstelling hebben of kunnen verschillende actoren verschillende typen maatregelen uitvoeren. Indeling van maatregelen op basis van korte, middellange en lange termijn kan ook analytisch nuttig zijn.

De hieronder gevolgde aanpak bestaat erin de strategieën en maatregelen te groeperen volgens de volgende doelstellingen:

1. Preventieve maatregelen;
2. Identificatie- en monitoringmaatregelen;
3. Beperkings- of correctiemaatregelen;
4. Regelgevende en niet-regelgevende tegenmaatregelen.

Vanwege de complexiteit van “nepnieuws” en desinformatie wordt in zowel het Information Disorder onderzoek als het High-Level Expert Group’s Report de nadruk gelegd op de noodzaak van een aanpak met meerdere actoren. In de categorie “per actor” kunnen verschillende rollen worden onderscheiden voor:

- Overheidsinstanties (regering (ministeries) en andere overheidsinstanties);

- Mainstreammedia (met een passende differentiatie tussen de verschillende soorten, zoals publieke⁵⁹ en commerciële diensten);
- Journalisten en redacteurs;
- Platform operators;
- Maatschappij/NGO's;
- Onderwijsinstellingen;
- Individuele burgers.⁶⁰

Door samenwerking tussen verschillende actoren kunnen synergiën tot stand worden gebracht op het gebied van de bundeling van complementaire deskundigheid, toegang tot nieuwe netwerken en diversificatie van strategieën en benaderingen.

4.1 Preventieve maatregelen

Voorafgaand aan deze sectie dient te worden gewezen op de veel voorkomende aanbeveling met betrekking tot de aanpak van “nepnieuws” en andere vormen van online desinformatie, dat voor staten een verplichting bestaat een gunstig klimaat voor onafhankelijke, kwalitatief hoogwaardige media en media-inhoud te creëren, waartoe zij financiële investeringen zullen moeten doen en andere ondersteunende maatregelen zullen moeten nemen. Dergelijke maatregelen dienen op een manier vorm te worden gegeven waarin de redactionele vrijheid en operationele autonomie van de media gewaarborgd is.

4.1.1 Media-, informatie- en nieuwsgeletterdheid

We zijn een heel eind gekomen sinds de (recente) dagen dat “de camera liegt nooit” algemeen werd aangenomen. Tegenwoordig kan tekst uit het niets worden opgeroepen of door bots worden gegenereerd; fotografische beelden kunnen worden gefotoshopt of op een andere manier worden veranderd; videobeelden kunnen worden nagesynchroniseerd met onjuiste teksten of anderszins worden gemanipuleerd, en met slechts een webcam en geschikte, gemakkelijk verkrijgbare software blijkt het heel eenvoudig om ook zeer

⁵⁹ In haar position paper licht de EBU de rol toe van onafhankelijke publieke media bij de ondersteuning van goed geïnformeerd burgerschap en de bestrijding van desinformatie. Zie in het algemeen de Position paper van de EBU en met name Part Two.

⁶⁰ Voor gedetailleerde aanbevelingen voor verschillende actoren, zie bijvoorbeeld, Information Disorder, pp. 80-85.

overtuigend gezichts- en hoofdbewegingen op te leggen aan beelden van een ander persoon, bijvoorbeeld een wereldleider.⁶¹ Het gemak waarmee onjuiste content kan worden gegenereerd of authentieke content kan worden gemanipuleerd om onjuiste of vertekende berichten en indrukken over te brengen is zeer verontrustend. Het roept op tot meer waakzaamheid dan ooit van de kant van publieke waakhonden en gewone individuen.

Naarmate het medialandschap zich verder ontwikkelt op het gebied van digitale technologieën, is er een dringende behoefte aan het creëren en in stand houden van kritische denkvaardigheden voor het analyseren van online nieuwscontent. Mediageletterde burgers kunnen de betrouwbaarheid van de nieuwscontent achterhalen en feiten van opinie scheiden om beter geïnformeerde keuzes te kunnen maken over hun nieuwsconsumptie. Nieuwsgeletterdheid heeft niet alleen betrekking op nieuwsberichten in de vorm van teksten, maar omvat ook het opleiden van mensen over online-overtuigingsmethoden en de manipulatieve kracht van (bewegende) beelden.

Voorbeelden:

- Educatieve projecten: in België richtte Mediawijs, het Vlaams centrum voor mediageletterdheid, zich in 2017 op het opleiden van mensen om kritischer om te gaan met “nepnieuws”.⁶² Daarnaast vindt jaarlijks het media-educatieve project “Nieuws in de Klas” plaats, een samenwerking tussen Mediawijs, Vlaamse Nieuwsmedia, The Ppress en Media.21, met steun van de Vlaamse overheid.⁶³ Dit project wil studenten stimuleren om nieuwsbronnen kritisch te bestuderen en interpreteren.⁶⁴ Het biedt docenten dan ook ‘nieuwpakketten’ aan, waaronder onlangs ook een over het tegengaan van “nepnieuws”.⁶⁵ Door middel van deze pakketten worden studenten uitgedaagd en leren ze hoe ze onjuist en misleidend nieuws kunnen onderscheiden, en op die manier worden ze

⁶¹ Voor een korte demonstratie van hoe dit in de praktijk werkt, zie: Justus Thies, Michael Zollhöfer, Marc Stamminger, Christian Theobalt & Matthias Nießner, Face2Face: Real-time Face Capture and Reenactment of RGB Videos (CVPR 2016 Oral), beschikbaar op: <http://niessnerlab.org/projects/thies2016face.html>. For additional reporting, zie: Enith Vlooswijk, ‘Nieuwe software maakt van politici digitale handpoppen’, De Volkskrant, 3 juni 2017.

⁶² Mediawijs, ‘Dossier: Nieuws- en Informatiegeletterdheid’, 2017, <<https://mediawijs.be/dossiers/dossier-nieuws-en-informatiegeletterdheid>>

⁶³ Nieuws in de Klas, ‘Nieuws in de klas. Jouw afspraak met het nieuws!’, <<https://www.nieuwsindeklas.be/contact/>>

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Nieuws in de klas, ‘Fake news? What’s in a name’, 2017, <https://www.nieuwsindeklas.be/wp-content/uploads/2016/09/Fake-News_lesmap.pdf>; Mediawijs, ‘Fake News? What’s in a name’, <https://mediawijs.be/sites/default/files/wysiwyg/fake_news_-_difference_day_1.pdf>

blootgesteld aan het fenomeen van de ‘filter bubble’.⁶⁶ Parallel aan het voorgaande initiatief werden in Wallonië gelijkaardige initiatieven gelanceerd door de Hogere Raad voor Media-educatie, zoals de “twee weken van media-educatie” waarvan het hoofdthema van 2017 “nepnieuws” was.⁶⁷ Op 18 oktober 2017 organiseerde de Raad ook de ‘dag van de media-educatie’, die begon met een debat over “nepnieuws”.⁶⁸

- Burgers betrekken bij beleidsvorming: op 31 januari 2018 deelde Sven Gatz, Vlaams minister van Cultuur, mee dat hij een burgerkabinet zou organiseren rond “nepnieuws”.⁶⁹ Het project heeft tot doel om burgers te betrekken bij de manier waarop zij zich vandaag de dag van informatie voorzien en hoe dat beter kan.⁷⁰ Via een online platform konden tot 7 april 2018 ideeën ingezonden worden.⁷¹ Daarna vindt op 21 april 2018 een ‘echt’ discussieplatform plaats in het Vlaams Parlement. 150 mensen zullen betrokken worden met als doel om beleidsaanbevelingen te doen.⁷²
- Bibliotheken en het bevorderen van kritisch denken: de International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) heeft een belangrijke rol gespeeld bij het tegengaan van “nepnieuws” door kritisch denken te bevorderen. Meer specifiek heeft de organisatie een infographic ontwikkeld met acht eenvoudige stappen over ‘How to Spot Fake News’.⁷³ De stappen zijn afgeleid uit een artikel uit 2016 van FactCheck.org. De stappen zijn: de bron overwegen, de auteur controleren, de datum controleren, je vooroordelen overwegen, verder lezen, ondersteunde bronnen controleren, nagaan of sprake is van een grap en deskundigen raadplegen.

⁶⁶ Nieuws in de klas, ‘Fake news? What’s in a name’, 2017, <https://www.nieuwsindeklas.be/wp-content/uploads/2016/09/Fake-News_lesmap.pdf>; Mediawijs, ‘Fake News? What’s in a name’, <https://mediawijs.be/sites/default/files/wysiwyg/fake_news_-_difference_day_1.pdf>

⁶⁷ Conseil Supérieur de l’éducation aux médias, ‘quinzaine de l’éducation aux médias’, <www.csem.be/outils/operations/la_quinzaine_de_leducation_aux_medias>

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Open VLD, ‘Sven Gatz lanceert het 4e Burgerkabinet’, 31 januari 2018, <<http://www.openvld.be/?type=nieuws&id=1&pageid=96598>>

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Zie: <http://www.burgerkabinet.be/>

⁷² Ibid.

⁷³ Zie: <https://www.ifla.org/publications/node/11174>.

- De inzet van de publieke omroep: de European Broadcasting Union ontwikkelt middelen voor, en een show-case van, de aanpak van haar leden ten aanzien van “nepnieuws” en online desinformatie. Een overzicht is beschikbaar in haar Perfect Storm publicatie.⁷⁴

4.1.2 Vertrouwen bevorderende praktijken

Vertrouwen bevorderende praktijken zijn gericht op het opbouwen van vertrouwen bij het publiek en omvatten maatregelen zoals het vergroten van de transparantie en het naleven van hoge ethische en professionele normen, zoals bijvoorbeeld beschreven in gedragscodes. Onlineplatforms, nieuwsuitgevers, omroeporganisaties en maatschappelijke organisaties hebben dergelijke methoden gebruikt. Het gebrek aan vertrouwen van het publiek in traditionele en nieuwe mediaorganisaties en -actoren⁷⁵ heeft bijgedragen aan de opkomst van “nepnieuws”. Het opbouwen van vertrouwen kost tijd en wordt niet bereikt door quick-fix oplossingen. Vertrouwen gedijt op verbindingen en betrokkenheid met publiek en lezers. Vertrouwen kan worden opgebouwd vanuit de individuele media en nieuwsorganisaties, of het kan collectief worden opgebouwd op sectoraal niveau door middel van effectieve zelfreguleringsmechanismen.

Voorbeelden:

- Het Journalism Trust Initiative (JTI) is op 3 april gelanceerd door Reporters Without Borders, Agence France Presse, de European Broadcast Union en het Global Editors Network. Het JTI is bedoeld om “de journalistiek te bevorderen door zich te houden aan een overeengekomen reeks vertrouwens- en transparantienormen die moeten worden ontwikkeld en uitgevoerd”.⁷⁶ De normen zullen in de komende periode in samenwerking met belanghebbenden worden ontwikkeld.
- Het Ethical Journalism Network (EJN) is een wereldwijde alliantie van verslaggevers, redacteuren en uitgevers die zich inzetten voor het bevorderen van verantwoordelijke journalistiek.⁷⁷ De vijf hoofdbeginselen van het netwerk zijn: waarheid en nauwkeurigheid, onafhankelijkheid, eerlijkheid en onpartijdigheid, menselijkheid en verantwoording. Het EJN is van mening dat “om deze kernwaarden af te dwingen,

⁷⁴ B. Dunlop, B. Dunlop, *Perfect storm: the multiple challenges facing public service news, and why tackling them is vital for democracy*. Geneva: European Broadcasting Union, 2017, pp. 13 – 15.

⁷⁵ Zie N. Newman & R. Fletcher (2017), *Bias, Bullshit and Lies: Audience Perspectives on Low Trust in the Media*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.

⁷⁶ Zie: <https://rsf.org/en/news/rsf-and-its-partners-unveil-journalism-trust-initiative-combat-disinformation>.

⁷⁷ Zie: <https://ethicaljournalismnetwork.org/>.

newsrooms en mediaorganisaties een gedragscode moeten aannemen”.⁷⁸ Het heeft een zeer uitgebreide en goed gebruikte databank ontwikkeld met mediacodes voor ethiek en persraden, die te vinden is op: <https://accountablejournalism.org/>.

4.1.3 Technologische initiatieven

Hoewel “nepnieuws” zo oud is als de weg naar Rome,⁷⁹ heeft het onlangs “een alarmerende nieuwe patina” verworven.⁸⁰ Gezien de schaal, de snelheid en de verfijning waarmee de huidige golf van “nepnieuws” zich ontvouwt, worstelen internettussenpersonen met de verscheidenheid aan manieren waarop “nepnieuws” zich kan manifesteren. Dit heeft hen ertoe aangezet te proberen technologische oplossingen te ontwikkelen om “nepnieuws” te voorkomen, tegen te gaan of in te dammen.

Voorbeelden:

- Facebook ontwikkelde een ‘Election integrity programme’ om op te treden tegen hacken en malware, de rol van advertenties en buitenlandse inmenging te onderzoeken en nepaccounts te begrijpen.⁸¹
- Facebook ontwikkelde het ‘ThreatExchange-programma’, een sociaal platform voor technologiebedrijven om cybersecurity dreigingen en informatie over inmengingspogingen te delen.⁸²
- Twitter maakt gebruik van op API-gebaseerde tools om te voorkomen dat gebruikers gecoördineerde (geautomatiseerde) acties uitvoeren over meerdere accounts. Deze tools beperken de mogelijkheid voor gebruikers om actief te zijn op verschillende accounts en zo gelijktijdige acties uit te voeren zoals ‘Likes, Retweets of Follows’.⁸³
- Google project shield: biedt nieuws-, mensenrechten- en verkiezingsmonitoringsites bescherming tegen DDoS (Distributed Denial of Service).⁸⁴

⁷⁸ <https://accountablejournalism.org/>.

⁷⁹ Zie, bijvoorbeeld, A. Chen, The Fake-News Fallacy. *The New Yorker*. 4 september 2017 en Uberti, The real history of fake news. *Columbia Journalism Review*. 15 december 2016.

⁸⁰ N.A. Cooke (2017), Posttruth, Truthiness, and Alternative Facts: Information Behavior and Critical Information Consumption for a New Age. *The Library Quarterly*. 87 (3), 211-221, p. 211.

⁸¹ High Level Group on fake news report p. 15, voetnoot 10.

⁸² High Level Group on fake news report p. 15, voetnoot 10.

⁸³ High Level Group on fake news report p. 15, voetnoot 10.

⁸⁴ High Level Group on fake news report p. 15, voetnoot 10.

4.2 Identificatie- en monitoringmaatregelen

4.2.1 Fact-checking

Fact-checking-maatregelen bestaan uit het controleren van de juistheid van online content die wordt gepresenteerd als waarheid of feit om desinformatie te ontkrachten. Dit kan intern gebeuren door technologiebedrijven, door samenwerking met onafhankelijke externe fact-checking-organisaties of door samenwerking van deze en/of andere actoren. Verschillende actoren, zoals onlineplatforms, uitgevers van nieuwsmedia en omroeporganisaties, en nieuwsconsumenten hebben allemaal van deze methode gebruik gemaakt.⁸⁵

Voorbeelden:

- International Fact-Checking Network (IFCN) Code of Principles: Deze Code of Principles is geïntroduceerd op 15 september 2016 en telt op dit moment achtenveertig geverifieerde ondertekenaars van over de hele wereld.⁸⁶ Deze ondertekenaars zijn organisaties die regelmatig partijonafhankelijke rapporten publiceren over de juistheid van verklaringen van publieke figuren, grote instellingen en andere veel verspreide claims van belang voor de samenleving. De Code of Principles omvat vijf beginselen die door alle ondertekenaars moeten worden nageleefd en gerespecteerd bij het uitvoeren van hun journalistieke werk. Deze beginselen omvatten de volgende toezeggingen: onpartijdigheid en redelijkheid; transparantie van bronnen; transparantie van financiering en organisatie; transparantie van de methodologie; open en eerlijke correcties. Het doel van deze Code is om de kwaliteit van fact-checking te bevorderen. Om medeondertekenaar te worden moet een uitgebreid accreditatieproces worden doorlopen waarbij externe beoordelaars aan de hand van een checklist moeten beoordelen of de aanvrager de Code naleeft.⁸⁷ Er wordt expliciet in het accreditatieproces vermeld: “Er zal prioriteit worden gegeven aan aanmeldingen uit landen waar Facebook externe fact-checkers toelaat”.⁸⁸ Facebook heeft namelijk op 15 december 2016 verklaard dat naleving van deze Code de *conditio sine qua*

⁸⁵ Zie in dit verband de bijlagen van de *Information Disorder* studie, getiteld, ‘European Fact-checking and Debunking Initiatives’, pp. 86 *et seq.*

⁸⁶ Poynter, ‘International Fact-Checking Network fact-checkers’ code of principles’, <https://www.poynter.org/international-fact-checking-network-fact-checkers-code-principles>.

⁸⁷ Zie Poynter, ‘Application process for signatories of the Fact-Checkers’ Code of Principles’ <https://docs.google.com/document/d/1TVH6Xduaz8lYxvnRfMzi85PMTxCseNoUQ-gcdqIsnoI/edit>.

⁸⁸ Zie Poynter, ‘Application process for signatories of the Fact-Checkers’ Code of Principles’ <https://docs.google.com/document/d/1TVH6Xduaz8lYxvnRfMzi85PMTxCseNoUQ-gcdqIsnoI/edit>; Zie Appendix.

non zou zijn om een geverifieerde fact-checker op haar platform te worden, toen zij aankondigde dat zij “nepnieuws” zou tegengaan door geverifieerde fact-checkers van derden in te schakelen.⁸⁹ Wat betreft Nederland is NUcheckt op 21 september 2017 een geverifieerd ondertekenaar geworden, gevolgd door Nieuwscheckers op 22 november 2017.⁹⁰

- De European Broadcasting Union (EBU): de EBU, die 73 publieke mediaorganisaties in 56 landen vertegenwoordigt, geeft in de bijlage bij haar *Position Paper: “Fake news” and the information disorder* een overzicht van de door haar leden ontwikkelde of gesteunde initiatieven op het gebied van fact-checking.⁹¹
- Google's Fact-check-label: Google heeft fact-checking-maatregelen genomen door zowel op Google News als Google Search een ‘fact-check-label’ aan te bieden waarmee nieuwsuitgevers of fact-checking-organisaties aan kunnen geven welke artikelen door hen gecheckt zijn. Dit label wordt dan weergegeven op de pagina met zoekresultaten, in het weergegeven fragment van het artikel. In april 2017 heeft Google deze functie wereldwijd beschikbaar gesteld.⁹² Google News Lab, een organisatie die los staat van Google News, werkt ook samen met journalisten en andere media actoren aan onder meer fact-checking.⁹³
- The InVID innovation: is een actie die door de Europese Commissie wordt gefinancierd. Het bestaat uit de oprichting van een platform dat diensten zal verlenen voor het detecteren, authenticeren en controleren van de betrouwbaarheid en nauwkeurigheid van nieuwswaardige videobestanden en video-content die verspreid wordt via sociale media. In juli 2017 heeft InVID een verificatie plugin uitgebracht, die is ontworpen als een toolbox om journalisten te helpen afbeeldingen en video's te verifiëren en desinformatie te ontkrachten.⁹⁴ De toolbox is inmiddels overgenomen door honderden actieve

⁸⁹ Benjamin Mullin and Alexios Mantzarlis, ‘Facebook has a plan to fight fake news. Here’s where we come in’, Poynter, 15 december 2016, <https://www.poynter.org/news/facebook-has-plan-fight-fake-news-heres-where-we-come>.

⁹⁰ Poynter, ‘International Fact-Checking Network fact-checkers’ code of principles’, <https://www.poynter.org/international-fact-checking-network-fact-checkers-code-principles>.

⁹¹ EBU, Position Paper: “Fake news” and the information disorder, 18 april 2018.

⁹² High Level Group on fake news report p. 14 (voetnoot 9) - Zie Google Blog post : <https://www.blog.google/products/search/fact-check-now-available-google-search-and-news-around-world/>.

⁹³ Genoemd bij CoE rapport p. 59, Google News Lab website: <https://newsinitiative.withgoogle.com/training/>

⁹⁴ Zie: <http://www.invid-project.eu/tools-and-services/invid-verification-plugin/>.

gebruikers uit de belangrijkste redacties, NGO's die zich bezighouden met mensenrechten en door media educatoren.⁹⁵

- CrossCheck: In februari 2017 lanceerden Google en First Draft 'CrossCheck', een online samenwerkingsproject op het gebied van journalistiek tussen nieuws-, onderwijs- en technologiepartners. Het eerste project was erop gericht de Franse kiezers te helpen betrouwbare en waarheidsgetrouwe informatie te verkrijgen gedurende de tien weken voorafgaand aan de Franse presidentsverkiezingen, zodat zij goed geïnformeerd hun stem uit konden brengen. Dit bracht 37 redacties in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk samen om te helpen onjuiste informatie te melden. Berichten op sociale media, online nieuwsberichten, video's, promotiebeelden en campagne-uitingen zijn door deelnemende nieuwspartners onderzocht op juistheid. Ook het publiek was bij dit project betrokken. Het kan door middel van een online formulier het team op de hoogte stellen van verdachte artikelen. Het bewijsmateriaal waarop de journalist zich baseerde om tot een conclusie te komen, evenals elke stap van zijn/haar onderzoek, moest zorgvuldig worden gerapporteerd en gedeeld met journalisten van andere partnerorganisaties. Een conclusie wordt pas gepubliceerd nadat het onderzoek door ten minste één andere deelnemende nieuwspartner is gecontroleerd en gevalideerd.⁹⁶
- Faktisk: Faktisk is een Noorse 'fact-checking'-website, gelanceerd in juli 2017 door de vier grootste nieuwsorganisaties van Noorwegen. Het is een non-profit organisatie, maar ontvangt meer dan 50 procent van haar jaarlijkse budget van haar partners. Het is dus particulier gefinancierd. De fact-check wordt weergegeven aan de hand van vijf gradaties, variërend van absoluut waar tot absoluut onwaar. Een item dat is gefact-checkt kan door iedereen worden embedded worden in hun eigen werk. Faktisk is een groot succes gebleken en is een van de populairste sites van Noorwegen.⁹⁷
- Veriflix: Veriflix is een initiatief van Roularta Media groep, in samenwerking met de KU Leuven en startup Look Live Media. Het doel een reeks instrumenten te ontwikkelen

⁹⁵ High Level Group on fake news report p.16 (voetnoot 14)

⁹⁶ CoE report p.66, High Level Group on fake news report p. 15 - Crosscheck site:

<https://crosscheck.firstdraftnews.org/france-en/>

⁹⁷ Zie Faktisk site: <https://www.faktisk.no/> en informatie over de site is hier te vinden: <https://www.faktisk.no/>

waarmee organisaties in de nieuwsmedia “nepnieuw” kunnen tegengaan dat afkomstig is van user-generated video's.⁹⁸ Dit zal gebeuren met behulp van kunstmatige intelligentie. Uitgevers zullen dan ook “op basis van verschillende belangrijke componenten lange termijn waarde voor hun publiek kunnen creëren dankzij de verspreiding van authentieke, op feiten gecontroleerde, kwalitatief hoogstaande content die verband houdt met onlinenieuwsverhalen”.⁹⁹ In december 2017 heeft Google in het kader van het “Digital News Initiative Innovation Fund” besloten dit project met 400 000 EUR te steunen.¹⁰⁰

- RTL Group ‘fake news verification team’: RTL Group, het toonaangevende Europese entertainmentnetwerk, heeft een intern “fake news verification team” opgericht, bestaande uit internationale deskundigen uit de hele RTL Group. Dit team is verantwoordelijk voor het verifiëren van de authenticiteit van nieuwscontent. Onderzoeksresultaten worden onmiddellijk gedeeld binnen de Groep, wat het mogelijk maakt om onjuiste informatie op internationaal niveau tegen te gaan. Het team biedt regelmatig verschillende trainingen aan voor alle redacties binnen de Groep over het op authenticiteit controleren van informatie.¹⁰¹

4.2.2 Flaggen / labellen / blacklisten

Flaggen, labellen en blacklisten zijn allemaal middelen waarmee content of makers van content kunnen worden aangemerkt als desinformatie of anderszins schadelijk/onjuist. Op sommige online platforms kunnen gebruikers berichten als nep of onjuist markeren, maar er zijn ook onafhankelijke organisaties die werken aan het oplossingen met gebruik van flaggen of blacklisten.

Het hoofddoel van deze maatregelen is het identificeren en signaleren van content die (potentieel) onjuist is en daardoor, meer in het algemeen, bewustzijn van het bestaan van dergelijke content vergroten. In sommige gevallen, bijvoorbeeld in het geval van blacklisten,

⁹⁸ Innovation Fund, Veriflix, <https://newsinitiative.withgoogle.com/dnifund/dni-projects/veriflix-intelligently-managing-user-generated-content-round-4/>.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Knack.be, ‘Google geeft Roularta 400. 000 euro om fake news te detecteren’, 18 december 2017, <http://datanews.knack.be/ict/google-geeft-roularta-400-000-euro-om-fake-news-te-detecteren/article-normal-940857.html>.

¹⁰¹ High Level Group on fake news report p. 15 (voetnoot 11) - Zie Backstage Report RTL Group: https://backstage.rtlgroup.com/en/news/2017/6/alliance_against_fake_news.cfm.

kan het doel verder gaan dan louter bewustmaking en een waarschuwingsfunctie vervullen. Sommige flagging en labelling initiatieven kunnen verificatie- en correctiefuncties bevatten (vergelijkbaar met een fact-checking), maar zijn niet noodzakelijkerwijs bij deze activiteiten betrokken.

Voorbeelden:

- ‘Check This’ is de browserextensie van Google Chrome die aanvullende informatie geeft over nieuwsbronnen.¹⁰² De extensie geeft bijvoorbeeld aan of nieuws nep, satire, extreem-links of extreem-rechts is. De extensie presenteert deze informatie in de vorm van een pop-up venster. Het doel is de bewustwording te vergroten, waardoor burgers beter geïnformeerde keuzes kunnen maken over het nieuws dat zij tot zich nemen.
- YouTube's ‘Trusted Flagger program’ is opgezet “om te helpen robuuste tools te bieden voor overheidsinstanties en niet-gouvernementele organisaties (NGO's) die bijzonder effectief zijn in het melden aan YouTube van content die in strijd is met de Community Guidelines”.¹⁰³ Video's die onder dit programma worden geflagd, worden vervolgens beoordeeld door de content moderators van YouTube. Het programma is beperkt tot het flaggen van content die in strijd is met de Community Guidelines van YouTube. Het is niet bedoeld voor het flaggen van illegale content met het oog op verwijdering, wat een afzonderlijke procedure is waarbij een formulier voor het verwijderen van content moet worden ingediend.
- De Franse krant Le Monde heeft een tool op haar website waarmee gebruikers kunnen zoeken naar een URL en kunnen zien of de website in het verleden is geassocieerd met onbetrouwbare content.¹⁰⁴ De tool zal voorzichtigheid adviseren in het geval van twijfelachtige websites, en dit advies onderbouwen met referenties. Als een website in het verleden onjuiste of misleidende artikelen heeft verspreid, raadt de tool mensen aan om te proberen de bron van de informatie te achterhalen.

¹⁰² CoE report p. 63 - Google Store link to browser extension <https://chrome.google.com/webstore/detail/check-this-by-metacert/felmjclcjadopolhjmfbemfekjaojfbn?hl=en>.

¹⁰³ Voor details, zie: <https://support.google.com/youtube/answer/7554338?hl=en>.

¹⁰⁴ CoE report p. 63 - Le Monde website <http://www.lemonde.fr/verification/>.

- In 2015 heeft de European External Action Service East Stratcom Task Force van de EU de campagne en website EU versus Disinformation opgestart.¹⁰⁵ Het doel ervan is om desinformatie die in de eerste plaats pro-Kremlin is, te voorspellen, aan te kaarten en aan te pakken. In Nederland werd de campagne bekritiseerd omdat drie Nederlandse mediaorganisaties (onjuist) werden bestempeld als verspreiders van desinformatie. Dit leidde ertoe dat de organisaties om opheldering vroegen en een civielrechtelijke procedure tegen de EU startten.¹⁰⁶ De zaak werd vervolgens ingetrokken nadat de betrokken artikelen van de website EU vs Disinformation waren verwijderd en er een verontschuldiging werd aangeboden.¹⁰⁷ In maart 2018 steunde de Tweede Kamer een motie tot afschaffing van EU versus Desinformatie.¹⁰⁸
- Het Open Brand Safety Framework is een poging om een uitgebreide lijst van “nepnieuws”-websites op te stellen om adverteerders ervan te weerhouden hun producten op die websites te promoten.¹⁰⁹ Hierdoor wordt voorkomen dat er geld vloeit naar onbetrouwbare nieuwssites. Het Open Brand Safety framework is een samenwerkingsverband van het sociaal nieuwsagentschap Storyful, reclame-analysebureau Moat and CUNY Journalism School.

4.3 Beperkings- of correctiemaatregelen

4.3.1 Contextualiseren van (nep)nieuws

Contextualiseringsmaatregelen geven aanvullende informatie en context om de onjuistheid, onnauwkeurigheid of onvolledigheid van bepaalde nieuwscontent aan te tonen. Onderzoeksgestuurde maatregelen om de gevolgen van “nepnieuws” en online desinformatie te beperken of tegen te gaan, verdienen vermelding. Bekende voorbeelden van dergelijke (academische) onderzoekscentra en -projecten zijn onder meer:

¹⁰⁵ Zie: <https://euvsdisinfo.eu/>.

¹⁰⁶ NOS, ‘GeenStijl, TPO en Persgroep slepen EU voor de rechter’, 20 februari 2018, beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/2218452-geenstijl-tpo-en-persgroep-slepen-eu-voor-de-rechter.html>.

¹⁰⁷ NOS, ‘Media trekken kort geding tegen EU om nepnieuws in’, 13 maart 2018, beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/222185-media-trekken-kort-geding-tegen-eu-om-nepnieuws-in.html>.

¹⁰⁸ See: <https://nos.nl/artikel/2220926-tweede-kamer-stemt-voor-opheffing-nepnieuwsbureau-eu.html> en <https://nos.nl/artikel/2221353-ook-ollongren-wil-nu-af-van-europese-waakhond-nepnieuws.html>.

¹⁰⁹ CoE report p. 63, Nieman Lab artikel: <http://www.niemanlab.org/2017/05/newsonomics-can-a-master-blacklist-choke-off-fake-news-money-supply/>.

- First Draft: “a project of the Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy at Harvard University’s John F. Kennedy School of Government – uses research-based methods to fight mis- and disinformation online. Additionally, it provides practical and ethical guidance in how to find, verify and publish content sourced from the social web”.¹¹⁰
- The LSE Truth, Trust and Technology (T3) Commission: De T3 Commission “deals with the crisis in public information” and works “with experts, practitioners and the public to identify structural causes of media misinformation and set out a new framework for strategic policy”.¹¹¹
- Data & Society Disinformation Action Lab (DAL): Het DAL werkt met een reeks partners om te zoeken naar “innovatieve benaderingen voor het aanpakken van de complexe dynamiek die ten grondslag ligt aan de verspreiding van propaganda en desinformatie”.¹¹² Data & Society “is een onderzoeksinstituut in New York City dat zich richt op de maatschappelijke en culturele vraagstukken die voortkomen uit datagerichte en geautomatiseerde technologieën”.¹¹³

Een andere van de belangrijkste contextualisatiestrategieën is om nieuwslezers/kijkers te wijzen op alternatieve of tegengestelde bronnen, met als doel hen bloot te stellen aan een breder scala aan bronnen en standpunten. Op 20 december 2017 kondigde Facebook aan dat het gebruik zou maken van een instrument genaamd 'Related Articles' om content te contextualiseren en daarmee “nepnieuws” tegen te gaan. Deze methode houdt in dat Facebook automatisch een aantal alternatieve nieuwsbronnen aanbeveelt die hetzelfde onderwerp behandelen onder een nieuwsartikel dat een veelbesproken onderwerp heeft. Het besluit om dit te doen en de omstreden flaggingmethode achterwege te laten is, zoals in de aankondiging van Facebook is aangegeven, gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Volgens sommige onderzoeken kan flagging contraproductief zijn en leiden tot ongewenste resultaten (zie verder hieronder), terwijl de contextualisering van berichten gebruikers in staat stelt om beter naar de feiten te kijken en effectiever is. Facebook heeft namelijk ontdekt dat

¹¹⁰ <https://firstdraftnews.org/about/>.

¹¹¹ <http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/truth-trust-and-technology-commission>.

¹¹² <https://datasociety.net/research/disinformation-action-lab/>.

¹¹³ <https://datasociety.net/about/>.

er bij het tonen van gerelateerde artikelen minder door gebruikers gedeeld wordt dan wanneer wordt aangegeven dat de content omstreden is. Bovendien zijn hierdoor snellere resultaten mogelijk, aangezien voor dit nieuwe instrument slechts één fact-checker nodig is, terwijl voor het flaggen ten minste twee fact-checkers nodig waren.¹¹⁴

4.3.2 Gebruik van ‘nudges’ om delen te verminderen

Reddit's grootste nieuwscommunity, /r/worldnews, heeft succes geboekt door ‘nudges’ te gebruiken om de feiten beter te controleren en het delen van informatie te verminderen.¹¹⁵ Uit hun onderzoek bleek dat het plaatsen van een disclaimer over fact-checking en alternatieve bronnen onder artikelen geschreven door websites die een significant aantal klachten had ontvangen, het totale aantal upvotes dat dergelijke artikelen kregen verminderde. In posts die de ‘gepinde’ disclaimer hadden, werden gebruikers aangemoedigd om wat onderzoek te doen naar het onderwerp van het artikel alvorens opmerkingen te plaatsen, er vond daardoor een significant minder verdeeld debat plaats. Deze methode bood dan ook een manier om de effecten van onjuist of misleidend nieuws te verminderen zonder censuur toe te passen of het gedrag van gebruikers te beperken.

4.3.3 Het sluiten van geautomatiseerde accounts

Twee van de grootste technologiebedrijven hebben zich in het verleden gericht op grote netwerken van geautomatiseerde accounts in een poging om de verspreiding van onjuiste of misleidende informatie op hun platformen tegen te gaan. Facebook verwijderde tienduizenden accounts in de aanloop naar de Franse en Britse verkiezingen.¹¹⁶ Daartoe heeft het bedrijf, met het oog op de identificatie van niet-authentieke accounts, een systeem ingevoerd dat op zoek is naar patronen, zoals het herhaaldelijk posten van dezelfde content of

¹¹⁴ Tessa Lyons, ‘Replacing Disputed Flags with Related Articles’, 20 december 2017, <https://newsroom.fb.com/news/2017/12/news-feed-fyi-updates-in-our-fight-against-misinformation/>; High Level Group on Fake News Report, p. 15, voetnoot 14; CoE report p. 60; Voor een academisch artikel zie: Bode, L. & Vraga, E (2015) In Related News, That Was Wrong: The Correction of Mis-information Through Related Stories Functionality in Social Media, Journal of Communication, 65 (4): 619-638. (voetnoot 175 in CoE Report).

¹¹⁵ CoE report p. 60 - Nieman Lab artikel: <http://www.niemanlab.org/2017/02/reddits-rworldnews-community-used-a-series-of-nudges-to-push-users-to-check-suspicious-news/>.

¹¹⁶ CoE report p. 61 - Rappler artikel: <https://www.rappler.com/newsbreak/investigative/148347-fake-accounts-manufactured-reality-social-media>.

een plotselinge toename van de berichtenactiviteit van het account.¹¹⁷ Een van de kritiekpunten op deze praktijk is dat Facebook dergelijke maatregelen niet dient te beperken tot de periode vlak voor verkiezingen. In juni 2017 heeft Twitter het hoofdstuk ‘Automation Rules’ onder zijn regels en beleid geactualiseerd om geautomatiseerde accounts en tweets beter te reguleren en tegen te gaan.¹¹⁸

4.4 Regelgevende en niet-regelgevende tegenmaatregelen

4.4.1 Regelgevende maatregelen

Zoals hierboven uiteengezet, is voorzichtigheid geboden met betrekking tot voorstellen om “nepnieuws” te reguleren, opdat een dergelijke regulering niet in strijd zou zijn met Europese normen die het recht op vrijheid van meningsuiting garanderen. Recente wetgevingsinitiatieven in Europese landen hebben veel kritiek gekregen vanwege hun (waarschijnlijke) implicaties voor de vrijheid van meningsuiting.

4.4.1.1 Duitsland

De omstreden Duitse wet tot verbetering van de handhaving op sociale netwerken¹¹⁹ legt veel nadruk op de verplichtingen van sociale media platforms om klachten over illegale content onmiddellijk te behandelen en te rapporteren.¹²⁰ Onder illegale content zouden bepaalde soorten “nepnieuws” kunnen vallen, voor zover deze onder bestaande bepalingen in het

¹¹⁷ TechCrunch, ‘Facebook culls tens of thousands of fake accounts ahead of UK election’, 8 mei 2017, <https://techcrunch.com/2017/05/08/facebook-culls-tens-of-thousands-of-fake-accounts-ahead-of-uk-election/>. NBCnews, ‘Facebook shuts down 30 000 fake Accounts in France ahead of Presidential Elections’, 15 april 2017, <https://www.nbcnews.com/news/world/facebook-shuts-down-30-000-fake-accounts-france-ahead-presidential-n746821>.

¹¹⁸ CoE Report p. 62, Twitter rules update: <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/twitter-automation>.

¹¹⁹ Act to Improve Enforcement of the Law in Social Networks (Network Enforcement Act)/*Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken (Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG)*, 1 september 2017, *Bundesgesetzblatt*, Jahrgang 2017, Teil I, Nr. 61, 7 september 2017 (inwerkingtreding: 1 oktober 2017).

¹²⁰ Zie voor een academische analyse: Gerald Spindler, ‘Internet Intermediary Liability Reloaded – The New German Act on Responsibility of Social Networks and its (In-) Compatibility with European Law’, 8 (2017) *JIPITEC* 166.

Duitse strafrecht vallen.¹²¹ Hoewel de wet “nepnieuws” niet expliciet vermeldt, wordt in de memorie van toelichting “nepnieuws” wel genoemd als een van de redenen voor dergelijke wetgeving.¹²²

De algemene regel, die in artikel 3 van de wet is geregeld, bepaalt dat duidelijk onrechtmatige content binnen 24 uur na kennisgeving moet worden geblokkeerd of verwijderd. In andere gevallen, wanneer de illegaliteit minder duidelijk is, geldt een termijn van zeven dagen.¹²³ Wanneer “de beslissing over de onwettigheid van de content afhankelijk is van de onjuistheid van een feitelijke bewering of duidelijk afhankelijk is van andere feitelijke omstandigheden”, kan de termijn van zeven dagen worden overschreden.¹²⁴

Wanneer een platform meer dan 100 klachten over onrechtmatige content per kalenderjaar ontvangt, geldt een transparantieplichting die bestaat uit het opstellen en publiceren van meldingen in de Staatscourant en op de website van het platform.¹²⁵ Als een platform zijn verplichtingen niet nakomt, kunnen boetes van vijfhonderdduizend tot vijf miljoen euro worden opgelegd.¹²⁶ Belangrijk is dat de verscheidene verplichtingen alleen gelden voor sociale netwerkplatforms met meer dan twee miljoen geregistreerde gebruikers in de Bondsrepubliek Duitsland.¹²⁷ Platforms die uitdrukkelijk zijn uitgesloten van het toepassingsgebied van de wet zijn platforms die journalistieke of redactionele content aanbieden en verantwoordelijk zijn voor de getoonde/geproduceerde content, alsmede platforms “die zijn ontworpen om individuele communicatie of de verspreiding van specifieke content mogelijk te maken”.¹²⁸

¹²¹ Zie verder: Staff and agencies, ‘Germany approves plans to fine social media firms up to €50m’, *The Guardian*, 30 juni 2017, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/media/2017/jun/30/germany-approves-plans-to-fine-social-media-firms-up-to-50m>.

¹²² Zie Memorie van Toelichting (Section II) of Act to Improve Enforcement of the Law in Social Networks (Network Enforcement Act)/*Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken (Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG)*, 1 September 2017, *Bundesgesetzblatt*, Jahrgang 2017, Teil I, Nr. 61, 7 September 2017 (inwerkingtreding: 1 oktober 2017).

¹²³ Article 1, Section 3(3).

¹²⁴ Article 1, Section 3(3) sub (a).

¹²⁵ Article 1, Section 2.

¹²⁶ Article 1, Section 4.

¹²⁷ Article 1, Section 1.

¹²⁸ Ibid.

De wet is bekritiseerd vanwege haar chilling effect op de vrijheid van meningsuiting.¹²⁹ De critici voeren aan dat zij de verantwoordelijkheid voor de vaststelling van gecompliceerde vragen over rechtmatigheid bij particuliere actoren legt.¹³⁰ Vanuit het oogpunt van de rechtsstaat is het problematisch om die taak aan particuliere actoren toe te vertrouwen. Bovendien zal het gebruik van te ruime termen, in combinatie met het risico van ernstige boetes, waarschijnlijk leiden tot een te grote verwijdering van content. Zoals Bernd Holznagel in zijn juridische analyse van de ontwerpversie van de wet namens de OSCE-Representative on Freedom of the Media opmerkte: “met het risico van hoge sancties in het achterhoofd zullen de netwerken waarschijnlijk eerder geneigd zijn een post te verwijderen dan zich bloot te stellen aan het risico van een boete. Aangezien het onderscheid tussen “onwettig” en “kennelijk onwettig” allesbehalve duidelijk is, zullen netwerken in geval van twijfel waarschijnlijk bijdragen verwijderen”.¹³¹ Bovendien worden aan platforms geen concrete aanwijzingen gegeven over hoe de belangen van de auteurs en die van de kennisgevende gebruikers tegen elkaar kunnen worden afgewogen.¹³² Deze angsten komen sterk overeen met die van David Kaye, Special Rapporteur van de VN voor de bevordering en bescherming van het recht op vrijheid van mening en meningsuiting, die beweerde dat het wetsvoorstel om vele redenen niet in overeenstemming was met de internationale mensenrechtenwetgeving.¹³³ European Digital Rights (EDRi) heeft kritiek geuit op het ontbreken van een bepaling inzake het recht van gebruikers om in beroep te gaan tegen het verwijderen van content.¹³⁴ Human Rights Watch heeft ook kritiek geuit op dit gebrek aan gerechtelijk toezicht of rechtsmiddelen.¹³⁵

4.4.1.2 Italië

¹²⁹ Zie, bijvoorbeeld, ARTICLE 19, ‘Germany: The Act to Improve Enforcement of the Law in Social Networks’, Legal Analysis, augustus 2017, beschikbaar op: <https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38860/170901-Legal-Analysis-German-NetzDG-Act.pdf>.

¹³⁰ Human Rights Watch, Germany: Flawed Social Media Law NetzDG is Wrong Response to Online Abuse, 14 februari 2018, beschikbaar op: <https://www.hrw.org/news/2018/02/14/germany-flawed-social-media-law>.

¹³¹ Dr. Bernd Holznagel, ‘Legal Review of the Draft Law on Better Law Enforcement in Social Networks’, OSCE, mei 2017, p.23. Beschikbaar op: <https://www.osce.org/fom/333541?download=true>

¹³² Ibid.

¹³³ David Kaye, ‘Mandate of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression’, Reference: OL DEU 1/2017.

1 juni 2017, beschikbaar op: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Legislation/OL-DEU-1-2017.pdf>.

¹³⁴ EDRi, Recommendations on the German bill “Improving Law Enforcement on Social Networks” (NetzDG), 20 juni 2017, beschikbaar op: https://edri.org/files/consultations/tris_netzdg_edricontribution_20170620.pdf.

¹³⁵ Human Rights Watch, Germany: Flawed Social Media Law.

In Italië heeft een senator in februari 2017 een wetsvoorstel ingediend dat tot doel had specifieke nieuwe bepalingen in te voeren om verschillende soorten gedragingen in verband met de verspreiding van “nepnieuws” strafbaar te stellen.¹³⁶ Volgens de voorgestelde nieuwe bepaling wordt eenieder die “via het internet nepnieuws of overdreven of bevooroordeelde informatie over kennelijk ongegronde of valse feiten en omstandigheden bekendmaakt of verspreidt, gestraft met een geldboete van maximaal 5 000 EUR”.¹³⁷ Het voorstel werd niet aangenomen.¹³⁸

Op 18 januari 2018 heeft de minister van Binnenlandse Zaken echter een “Operationeel Protocol voor de Bestrijding van de Verspreiding van Nepnieuws via het Web ter Gelegenheid van de Verkiezingscampagne voor de Politieke Verkiezingen van 2018” ingevoerd. Het Operationeel Protocol voorzag in een “rode knop”-meldingsdienst waarbij gebruikers “kunnen aangeven dat er een netwerk van content bestaat dat toe te schrijven is aan nepnieuws” (“het portaal”). Polizia Postale, een eenheid van de Italiaanse staatspolitie die onderzoek doet naar cybercriminaliteit, kreeg de opdracht de meldingen te beoordelen en dienovereenkomstig te handelen.

De Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression van de Verenigde Naties, David Kaye, heeft zijn bezorgdheid geuit over het feit dat het Operationeel Protocol en de tenuitvoerlegging ervan, “in combinatie met de dreiging van strafrechtelijke sancties” vanuit het oogpunt van de vrijheid van meningsuiting problematisch zijn.¹³⁹ Hij herinnerde aan de relevantie van artikel 19 van het IVBPR en de Joint Declaration on freedom of expression and “fake news” van 2017. Deze laatste concludeerde dat “een algemeen verbod op de verspreiding van informatie op basis van vage en dubbelzinnige ideeën, met inbegrip van “onjuist nieuws” of “niet-objectieve informatie” onverenigbaar is en moet worden opgeheven”.¹⁴⁰ Het Protocol is bedoeld om “kennelijk ongefundeerd en bevooroordeeld nieuws of openlijk lasterlijke content” te bestrijden; de speciale rapporteur had kritiek op het

¹³⁶ Ernesto Apa & Marco Bassini, ‘Italy: Legislative proposal on fake news’, IRIS – Legal Observations of the European Audiovisual Observatory, 2017-5/27, beschikbaar op: <https://merlin.obs.coe.int/iris/2017/5/article27.en.html>.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ UN Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Letter to the Italian authorities, 20 maart 2018, p. 1.

¹³⁹ Ibid., p. 4.

¹⁴⁰ Ibid., p. 3.

ongedefinieerde en vage karakter van deze termen.¹⁴¹ Een andere reden tot bezorgdheid is de achtergrond van de bestaande Italiaanse (strafrechtelijke) smaadwetgeving, waarmee het protocol verband houdt.¹⁴² De speciale rapporteur drong er bij de Italiaanse regering op aan “alternatieve maatregelen te overwegen, zoals de bevordering van onafhankelijke fact-checking-mechanismen, openbaar onderwijs en mediageletterdheid, die zijn erkend als minder indringende middelen om desinformatie en propaganda aan te pakken”.¹⁴³

Een andere recente ontwikkeling in Italië is opmerkelijk: de publicatie door de Italiaanse Communicatieautoriteit (AGCOM) van zelfregulerende richtlijnen om gelijke behandeling van partijen/kandidaten op onlineplatforms te waarborgen in de context van de (toenmalige) aanstaande algemene verkiezingen.¹⁴⁴ De richtlijnen hebben betrekking op onderwerpen als: gelijke behandeling van politieke onderwerpen; transparantie van online politieke advertenties; meldingsmechanismen voor illegale content (opiniepeilingen in de 15 dagen voorafgaand aan de verkiezingsdag en smaad van verkiezingskandidaten); publieke entiteiten die tijdens verkiezingsperiodes geen gebruik maken van sociale media voor politieke communicatie; de “wenselijkheid” van platforms die politieke groeperingen beletten campagne te voeren aan de vooravond en op de verkiezingsdag, en de versterking door Facebook en Google van bestaande fact-checking-mechanismen.¹⁴⁵

4.4.1.3 Frankrijk

In Frankrijk heeft president Macron het voornemen aangekondigd om sociale media te reguleren, onder andere met betrekking tot de verspreiding van “nepnieuws” tijdens verkiezingsperiodes.¹⁴⁶ Het wetsontwerp werd op 7 maart uitgelekt door de site Nextinpact¹⁴⁷, kort nadat het werd besproken in de krant *Lemonde.fr*.¹⁴⁸ Op 16 maart 2018 en

¹⁴¹ Ibid., p. 4.

¹⁴² Ibid., p. 4.

¹⁴³ Ibid., p. 5.

¹⁴⁴ AGCOM, richtlijnen voor gelijke toegang tot onlineplatforms tijdens de verkiezingscampagne voor de algemene verkiezingen van 2018, 1 februari 2018.

¹⁴⁵ Voor meer details en een analyse, zie: Ernesto Apa & Filippo Frigerio, ‘Italy: Self-regulatory guidelines for online platforms for next general elections published by Italian Communication Authority’, IRIS 2018-3: 24, beschikbaar op: <https://merlin.obs.coe.int/iris/2018/3/article24.en.html>.

¹⁴⁶ Zie verder: <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/03/emmanuel-macron-ban-fake-news-french-president>.

¹⁴⁷ Nextinpact, ‘Exclusif, téléchargez la future loi contre les Fake News’, 7 maart 2018, beschikbaar op: <https://www.nextinpact.com/news/106262-exclusif-telecharger-future-loi-contre-fakes-news.htm>

21 maart 2018 werd de wet officieel ingediend bij het Franse parlement.¹⁴⁹ Op 16 maart werd de “organieke wet” gedeponereerd en op 21 maart was de gewone wet aan de beurt. De noodzaak van deze twee wetten is geregeld in artikel 6 van het Franse Verdrag¹⁵⁰, dat bepaalt dat de regels betreffende de verkiezing van de president bij organieke wet worden vastgesteld. Aangezien de wet tegen nepnieuws betrekking heeft op verkiezingsperiodes, was een dergelijke organieke wet noodzakelijk om de gewone wet tegen nepnieuws van kracht te laten worden.¹⁵¹

Op grond van titel I van de wet zijn platforms verplicht om transparant te zijn over gesponsorde content, door zowel de identiteit van de adverteerder en de personen die hem aansturen of in wiens naam hij optreedt, als de middelen die worden besteed aan de promotie van deze content bekend te maken (alleen als deze middelen hoger zijn dan een bepaalde, bij decreet vast te stellen, drempel).¹⁵² Deze verplichting zou alleen gelden voor verkiezingsperiodes (dat wil zeggen vanaf de datum van bekendmaking van de oproepingsopdracht aan kiezers tot het einde van het stemproces) en alleen voor nieuws gerelateerde informatie en dus niet voor content die bedoeld is om goederen of diensten te promoten.¹⁵³ Deze verplichting geldt bovendien alleen voor platforms waarvan de activiteiten het drempelaantal verbindingen op het Franse grondgebied overschrijden.¹⁵⁴ Het niet naleven van deze verplichtingen kan leiden tot een gevangenisstraf van 1 jaar en een boete van 75 000 euro.

Titel I voorziet ook in een gerechtelijke kortgedingprocedure om snel een einde te maken aan de verspreiding van “nepnieuws” tijdens verkiezingsperiodes. Bijgevolg zou op verzoek van

¹⁴⁸ LeMonde.fr, ‘ «Fake News » : Les pistes du texte de loi en préparation’, 7 maart 2018, http://www.lemonde.fr/actualite-medias/article/2018/03/07/fake-news-les-pistes-du-texte-de-loi-en-preparation_5266947_3236.html.

¹⁴⁹ Assemblée Nationale, n. 799 - ‘Proposition de Loi relative a la lutte contre les Fausses Informations’, 21 March 2018, <http://www.assemblee-nationale.fr/15/propositions/pion0799.asp>; Assemblée Nationale, n. 772 – ‘Proposition de Loi organique relative a la lutte contre les Fausses informations’, 16 maart 2018, <http://www.assemblee-nationale.fr/15/propositions/pion0772.asp>.

¹⁵⁰ Article 6 of the French Constitution: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexteArticle.do?idArticle=LEGIARTI000019241002&cidTexte=LEGITEXT000006071194&dateTexte=20140401>.

¹⁵¹ Loi organique relative a la lutte contre les fausses informations, <https://cdn2.nextinpact.com/medias/fake-news-organique---03-2017.pdf>.

¹⁵² Art 1er (I) sub 2, Assemblée Nationale, n. 799 - ‘Proposition de Loi relative a la lutte contre les Fausses Informations’, 21 maart 2018, <http://www.assemblee-nationale.fr/15/propositions/pion0799.asp>.

¹⁵³ Ibid., Memorie van Toelichting p. 2.

¹⁵⁴ Ibid., Art 1er (I) sub 2

de openbaar aanklager, of van elke andere partij die verantwoordelijk is voor het optreden tegen verspreiding van “nepnieuws”, een procedure in kort geding kunnen worden gestart (de regionale rechtbank van Parijs zal exclusieve rechtsmacht hebben) zodra op grote schaal en op kunstmatige wijze onjuiste informatie die de eerlijkheid van de opiniepeiling kan aantasten, online is verspreid, met name via het gebruik van geautomatiseerde “bots”. Zodra de zaak aanhangig is, heeft de voorzieningenrechter 48 uur de tijd om een beslissing te nemen over de zaak en kan hij bevelen dat de site die “nepnieuws” verspreid wordt ge-de-list of dat de onjuiste content wordt verwijderd, samen met een verbod tot herplaatsen van de content. De rechter kan ook een gebruikersaccount laten sluiten dat herhaaldelijk heeft bijgedragen aan de verspreiding van de “nepnieuws” of de blokkering van de toegang tot de website gelasten.¹⁵⁵ Hosters, platforms en aanbieders van internettoegang zullen op straffe van sancties aan het oordeel moeten voldoen. Belangrijk is dat de wet geen definitie geeft van “nepnieuws”, aangezien dat al gedefinieerd is in artikel 27 van de wet op de persvrijheid¹⁵⁶, maar de memorie van toelichting vermeld expliciet dat parodistische of satirische content uitgesloten is van het toepassingsgebied van de wet.¹⁵⁷

Onder titel II worden de bevoegdheden van de CSA, de nationale audiovisuele toezichthouder, versterkt. Zij zal de mogelijkheid hebben de uitzending van door een vreemde staat gecontroleerde televisiediensten “te voorkomen, op te schorten of te beëindigen”, wanneer daardoor de hogere belangen van de Franse natie worden ondermijnd of een poging wordt gedaan nationale instituten te destabiliseren. Verder zou de wet in titel III een nieuwe “verplichting tot samenwerking” opleggen aan sociale netwerken en internetproviders, die uit drie maatregelen bestaat en niet beperkt is tot verkiezingsperiodes. Ten eerste zouden zij elke internetgebruiker een gemakkelijk toegankelijke en zichtbare manier moeten bieden om “nepnieuws” te melden. Ten tweede moeten zij “de bevoegde overheidsinstanties onverwijld op de hoogte brengen van elke activiteit om dergelijke onjuiste informatie te verspreiden waarvan zij in kennis zijn gesteld”. Ten slotte moeten zij

¹⁵⁵ Ibid., Art 1er (I) sub 2 jo. Memorie van Toelichting p.2.

¹⁵⁶ Loi du 29 Juillet 1881 sur la liberté de la presse, Art 27, <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070722>.

¹⁵⁷ Memorie van Toelichting, p. 2., Assemblée Nationale, n. 799 - ‘Proposition de Loi relative a la lutte contre les Fausses Informations’, 21 maart 2018, <http://www.assemblee-nationale.fr/15/propositions/pion0799.asp>

bekendmaken welke middelen zij besteden aan de bestrijding van de verspreiding van onjuiste informatie.¹⁵⁸

Het verdient vermelding dat de Raad van State nog advies zal moeten uitbrengen over deze wet, wat betekent dat de tekst nog kan worden gewijzigd. Aangezien een dergelijke wet van invloed is op de informatiemaatschappij, zal zij bovendien eerst een kennisgeving moeten worden gedaan bij de Europese Commissie¹⁵⁹, zoals ook gebeurde bij de Duitse NetzDG-wet.¹⁶⁰ Als alles goed gaat, zal deze wet voor het eerst worden toegepast tijdens de Europese verkiezingscampagne van 2019.¹⁶¹

4.4.2 Niet-regelgevende tegenmaatregelen

4.4.2.1 Geloofwaardigheidsscores

Geloofwaardigheidsscores houden in dat een bepaalde score wordt toegekend aan nieuwscontent met het oog op up- of downranking. Content van slechte kwaliteit die bijvoorbeeld onjuist of misleidend is, zou daardoor minder vaak op de nieuwsfeed van mensen verschijnen. Het einddoel van projecten die een vaste lijst van criteria voor de beoordeling van nieuwscontent op geloofwaardigheid proberen op te stellen, is geïntegreerd worden in Facebook/Google-algoritmen en daardoor bij te dragen aan de manier waarop nieuws online wordt aangeboden.

Voorbeelden:

- Vertrouwensscores op basis van gebruikersonderzoeken: Facebook heeft aangekondigd vertrouwensscores op basis van gebruikers enquêtes te ontwikkelen. Gebruikers zullen

¹⁵⁸ Ibid., Art 9.

¹⁵⁹ Richtlijn (EU) 2015/1535 van het Europees Parlement en de Raad van 9 september 2015 betreffende een informatieprocedure op het gebied van technische voorschriften en regels betreffende de diensten van de informatiemaatschappij (codificatie), zie ‘De kennisgevingsprocedure in het kort’, <http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/tris/nl/about-the-20151535/the-notification-procedure-in-brief1/>.

¹⁶⁰ European Commission, ‘Notification Detail – Act improving law enforcement on Social Networks’, 28 juni 2017, <http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/tris/en/search/?trisaction=search.detail&year=2017&num=127>.

¹⁶¹ RT France, ‘Le gouvernement a transmis sa loi contre les “Fake News” aux députés LREM... mais elle a déjà fuité’, 7 maart 2018, <https://francais.rt.com/france/48558-projet-loi-gouvernement-contre-fake-news-communique-lrem-deja-fuite>.

worden gevraagd aan te geven of zij de bron van een bepaald bericht kennen en zo ja, of zij die bron vertrouwen. Volgens Facebook is de user community de meest objectieve methode om te bepalen welke nieuwsbronnen het meest worden vertrouwd. Op basis van de enquêtes en een verandering in algoritmen zal de nieuwsfeed van gebruikers worden gevuld met nieuws dat afkomstig is van media die hen het meest bekend zijn en door het publiek als ‘geloofwaardig’ worden ervaren.¹⁶²

- ‘NewsCheck’: In januari 2017 lanceerde First Draft “NewsCheck”, een browserextensie van Google Chrome, waarmee gebruikers kunnen zien hoe een video of beeld op het gebied van betrouwbaarheid door anderen is geauthentiseerd. Met deze tool worden de eerder door First Draft ontwikkelde Visual Verification Guides op een gebruiksvriendelijke manier geïmplementeerd. Gebruikers die gebruik willen maken van deze tool zullen een vierstaps checklist test moeten uitvoeren, bestaande uit de volgende vragen: ‘Kijkt u naar de originele versie? Weet u wie de foto heeft gemaakt? Weet u waar de foto is gemaakt? Weet u wanneer de foto is gemaakt?’ Elke vraag kan worden beantwoord door middel van een kleur-gecodeerd, vooraf gedefinieerd antwoord, variërend van groen (betrouwbaar) tot rood (niet betrouwbaar). Na het beantwoorden van die vier vragen door middel van gekleurde antwoorden, wordt aan de gebruiker een niet-wetenschappelijke score getoond die het niveau van betrouwbaarheid van de post weergeeft. Hierdoor kan de gebruiker de video/afbeelding op zijn beurt embedden op zijn eigen website. Daarbij worden de verificatieresultaten van de checklist naast de video/afbeelding geplaatst, zodat andere gebruikers kunnen begrijpen hoe betrouwbaar die is.¹⁶³ Zo'n tool is interessant omdat het laat zien dat sommige indicatoren, uitgewerkt in checklists, worden ontwikkeld om te berekenen hoe betrouwbaar een stuk content is. Op basis hiervan zijn verschillende projecten gestart, zoals het plan van Misinfocon om technische standaarden op te stellen voor geloofwaardigheid¹⁶⁴ of het Trust project aan de Universiteit van Santa Clara gericht op het ontwikkelen van vertrouwensindicatoren.¹⁶⁵

¹⁶² High Level Group on fake news report p.16 (voetnoot 13) - Zie:

<https://www.nytimes.com/2018/01/19/technology/facebook-news-feed.html>.

¹⁶³ First Draft, ‘Launching our new Chrome extension NewsCheck’, 12 januari 2017, <https://firstdraftnews.org/launching-new-chrome-extension-newscheck/>.

¹⁶⁴ CoE report p. 64 - website: <https://misinfocon.com/building-technical-standards-for-credibility-59ef9ee4ab73>; An Xiao Mina, ‘Building Technical Standards for Credibility’, 3 maart 2017, <https://misinfocon.com/building-technical-standards-for-credibility-59ef9ee4ab73>.

¹⁶⁵ -Trust Project website: <https://thetrustproject.org/>; Santa Clara University, ‘Backstory: Trust Indicators Journey’, <https://www.scu.edu/ethics/focus-areas/journalism-ethics/programs/the-trust-project/backstory-trust-indicators-journey/>.

- Google Search's Quality Raters: Indirect gerelateerd aan de geloofwaardigheidsscores, is Google's gebruik van 'Search Quality Raters'. Dit zijn mensen met wie Google een contract heeft en die de opdracht krijgen om de zoekresultaten van Google te evalueren om erachter te komen of de resultaten voldoen aan de verwachtingen van de gebruikers.¹⁶⁶ Dit doen zij door de kwaliteit te beoordelen van pagina's die in de topresultaten van Google voorkomen, op basis van een reeks richtlijnen¹⁶⁷ die Google op zijn beurt gebruikt om zijn zoekalgoritmen te verbeteren. De resulterende ratings veranderen dus niet direct de beoordeelde website, maar geven mede vorm aan de rangschikings- en resultaatssystemen. In april 2017 kondigde Google aan dat het zijn richtlijnen had geactualiseerd om “nepnieuws” en clickbait praktijken beter aan te pakken door “meer gedetailleerde voorbeelden te geven van webpagina's van lage kwaliteit waardoor raters naar behoren kunnen flaggen, zoals misleidende informatie, onverwachte aanstootgevende resultaten, hoaxes en niet-ondersteunde samenzweringstheorieën”.¹⁶⁸

4.4.2.2 Advertentie regels aanpassen

Het onderliggende bedrijfsmodel van de meeste internetplatforms moedigt de praktijk van “nepnieuws” aan door afhankelijk te zijn van advertentie-inkomsten als belangrijkste bron van inkomsten. Dit opent de deur om clickbaits en misleidende advertenties de wereld in te helpen. Een manier om “nepnieuws” tegen te gaan is dan ook om de kern van het probleem aan te pakken, op het niveau van advertenties.

Voorbeelden:

- Voorkomen dat inkomsten naar schadelijke websites vloeien: Facebook en Google hebben allebei maatregelen genomen om te voorkomen dat websites die onjuiste of misleidende content verspreiden inkomsten genereren via advertenties op hun platformen.¹⁶⁹ Zo schortte Google in 2016 meer dan 1300 accounts op voor ‘tabloid cloaking’, dit zijn misleidende advertenties in de vorm van ‘nieuws’-artikelen die worden

¹⁶⁶ High Level Group on fake news report p.16 (voetnoot 13).

¹⁶⁷ Zie: <https://static.googleusercontent.com/media/www.google.com/en//insidesearch/howsearchworks/assets/searchqualityevaluatorguidelines.pdf>.

¹⁶⁸ Zie Google blog post, 25 april 2017, <https://blog.google/products/search/our-latest-quality-improvements-search/>.

¹⁶⁹ CoE report p. 57, 58.

gepresenteerd door middel van aantrekkelijke koppen, gericht op het genereren van clicks en die leiden tot artikelen die niets te maken hebben met het onderwerp van de koppen.¹⁷⁰ In augustus 2017 kondigde Facebook aan dat het maatregelen had genomen om beheerders van pagina's die "herhaaldelijk verhalen delen die door derden als onjuist zijn gemerkt" te verbieden advertentieruimte op Facebook te kunnen kopen.¹⁷¹ Maar om zo'n maatregel effectief te laten zijn, moeten veel meer internet tussenpersonen meedoen, omdat naar verluidt nepnieuws makers door het gebruik van andere advertentienetwerken zijn hersteld van de aanvankelijke winstderving.¹⁷²

- Adverteerders waarschuwen voor hun aanwezigheid op schadelijke websites – ‘Sleeping Giants’: Intrinsiek verwant aan de kwestie van advertentie-inkomsten door nepnieuws, is de “Slapende Reuzen” beweging die spoedig na de presidentsverkiezingen van Donald Trump in November 2016 begon. De beweging ‘named en shamed’ merken die adverteren op plaatsen waar nepnieuws wordt verspreid, zoals *Breitbart News Network*.¹⁷³ Hiervoor maken deze Sleeping Giants gebruik van Twitter door een schermafbeelding te maken van een advertentie die wordt getoond op een site die nepnieuws verspreid en deze vervolgens onder de aandacht te brengen van de adverteerder door middel van een tweet vergezeld van de tag @slpng_giants.¹⁷⁴ Bedrijven zijn zich vaak niet bewust van hun advertentie-aanwezigheid op frauduleuze sites die nepnieuws verspreiden. Door deze beweging trekken bedrijven hun aanwezigheid op deze ongewenste websites terug, waardoor deze websites minder reclame-inkomsten genereren en dus minder financiële middelen hebben om nepnieuws te verspreiden. Hoewel deze beweging haar oorsprong heeft in de VS, sloten veel mensen uit de hele wereld zich bij deze beweging aan. Zo ontdekten het Belgische nieuwsmedium RTLInfo in maart 2017 dat drie Belgische ‘sleeping giants’ actief deelnamen aan het initiatief.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Google Blog Post, ‘How we fought bad ads, sites and scammers in 2016’, 25 januari 2017, <https://www.blog.google/topics/ads/how-we-fought-bad-ads-sites-and-scammers-2016/>

¹⁷¹ Facebook News Room, ‘Blocking ads from pages that repeatedly share false news’, 28 augustus 2017, <https://newsroom.fb.com/news/2017/08/blocking-ads-from-pages-that-repeatedly-share-false-news/>

¹⁷² CoE report p. 57, 58.

¹⁷³ Constellation Research, ‘Sleeping Giants take on Fake News and Brands – Is your Brand Ready?’, 10 januari 2017, <https://www.constellationr.com/sleeping-giants-take-fake-news-and-brands-your-brand-ready>

¹⁷⁴ Sleeping Giants, ‘How to be a giant’, 27 november 2016, https://twitter.com/slpng_giants/status/802915214563807232?ref_src=twsrc%5Etfw&ref_url=http%3A%2F%2Fwww.slate.com%2Farticles%2Fnews_and_politics%2Fpolitics%2F2016%2F12%2Fsleeping_giants_campaign_against_breitbart.html&tfw_site=slate.

¹⁷⁵ RTL Info, ‘Des Belges s’organisent pour lutter à leur manière contre les ‘fake news’ qui influencent l’opinion publique : voici leur stratégie’, 13 maart 2017, <https://www.rtl.be/info/vous/temoignages/des-belges-s->

5. Effectiviteit van methodes tegen “nepnieuws”

Het is inmiddels overduidelijk dat “nepnieuws” en online desinformatie vele vormen kunnen aannemen; gegenereerd en verspreid worden door verschillende actoren, met verschillende drijfveren en met behulp van verschillende technieken. In Hoofdstuk 4 is een selectie gegroepeerd en opgesomd van de door verschillende actoren en belanghebbenden ontwikkelde strategieën en tegenmaatregelen. Er is niet één wondermiddel voor “nepnieuws” en online desinformatie. In het licht van de complexiteit van het probleem en de vele dimensies ervan is er eerder behoefte aan een reeks complementaire tegenstrategieën en tegenmaatregelen. Verschillende uitdrukkingsvormen die onder de noemers “nepnieuws” en online desinformatie vallen vragen om gepaste, gedifferentieerde reacties en in sommige gevallen helemaal geen reacties. Er is een noodzaak voor maatregelen op maat.

Dit hoofdstuk beoogt een korte en voorzichtige evaluatie te geven van de doeltreffendheid van sommige van de in het vorige hoofdstuk besproken strategieën en maatregelen. Een reden voor voorzichtigheid is dat de evaluatie gebaseerd is op een beperkt overzicht van relevante literatuur in een zeer snel evoluerend onderzoeksgebied.¹⁷⁶ Veel van de geraadpleegde literatuur erkent uitdrukkelijk dat de eigen bevindingen beperkt blijven tot specifieke situaties, geografische grenzen, datasets, onderzoeksvragen of -testen en dat verder onderzoek nodig is om meer overtuigende conclusies te kunnen trekken. In oproepen tot verder onderzoek wordt vaak de nadruk gelegd op de behoefte aan empirisch onderbouwd en vergelijkend onderzoek en aan een verbreding van het onderzoek of de testfocus van één specifiek medium naar vele. Er valt ook veel te zeggen voor multi- en interdisciplinair onderzoek vanwege de complexiteit van het onderzoeksgebied en de relevantie van een scala disciplinaire perspectieven om breed grip te krijgen op de problemen en voor het bedenken van passende beleidsreacties.

Een andere reden om voorzichtigheid in acht te nemen bij de beoordeling van de doeltreffendheid van specifieke maatregelen en strategieën is de vaagheid van de term “nepnieuws”. Zoals in Hoofdstuk 1 uitvoerig wordt uitgelegd, moet het concept naast verwante concepten worden bestudeerd en met het oog op verdere analytische precisie

¹⁷⁶ Voor een uitgebreid overzicht en analyse van relevante literatuur, zie Tucker et al.

worden opgesplitst. De terminologische en conceptuele omkadering van onderzoek is van invloed op de reikwijdte ervan en bij gebrek aan breed geaccepteerde en breed verspreide definities van relevante termen lenen verschillende studies zich wellicht niet voor een eenvoudige vergelijking. Dit kan het moeilijk maken om onderzoeksresultaten zinvol of in ieder geval nauwkeurig te vergelijken.

Een derde reden tot voorzichtigheid is het gebrek aan consensus over de reikwijdte en impact, op korte en langere termijn, van “nepnieuws” en online desinformatie. Sommige recente pogingen om de reikwijdte van deze verschijnselen te meten, bijvoorbeeld door het Reuters Institute for the Study of Journalism, zijn beperkt gebleven tot specifieke groepen landen (zoals Frankrijk en Italië), waarbij de onderzoekers openlijk terughoudend waren om hun bevindingen te extrapoleren.¹⁷⁷ Zij wijzen er terecht op dat land specifieke media en politieke contexten in dergelijke studies belangrijke variabelen zijn. Ook geven zij aan dat commerciële en/of politieke motieven een aanzienlijke invloed hebben op de productie en verspreiding van desinformatie. Een andere belemmering voor bredere extrapolatie zou betrekking kunnen hebben op de platforms of distributiemiddelen die voor het onderzoek zijn geselecteerd; een focus op een bepaalde categorie voor coherentie van analyse zal niet representatief zijn voor “het gehele bredere ecosysteem van onjuiste informatie en desinformatie”.¹⁷⁸ In het geval van de studie van het Reuters Institute lag de nadruk op “de 20 populairste nepnieuwssites” in Frankrijk en Italië.¹⁷⁹

De impact van “nepnieuws” en andere vormen van online desinformatie is ook een onderwerp van veel discussie. Volgens een zeer recente Flash Eurobarometer over Nepnieuws en Online Desinformatie verklaarde 83 procent van de 26.576 ondervraagde Europese burgers dat nepnieuws een gevaar vormt voor de democratie.¹⁸⁰ Desondanks staan sommige empirische onderzoeken sceptisch tegenover de omvang en de werkelijke impact van “nepnieuws” en desinformatie, en suggereren dat “nepnieuws een beperkter bereik heeft

¹⁷⁷ R. Fletcher, A. Cornia, L. Graves, and R. Kleis Nielsen. 2018. “Measuring the Reach of ‘Fake News’ and Online Disinformation in Europe.” Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.

¹⁷⁸ Ibid., p. 2. Zie ook p. 7, waar wordt verwezen naar “potentially ‘long tail’ of false news access”.

¹⁷⁹ Ibid., p. 7.

¹⁸⁰ Europese Commissie, Final results of the Eurobarometer on fake news and online disinformation, Consultation results, 12 maart 2018, beschikbaar op: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-results-eurobarometer-fake-news-and-online-disinformation>.

dan soms wordt aangenomen”.¹⁸¹ Soortgelijke conclusies zijn getrokken met betrekking tot filter bubbles, meer in het bijzonder dat “ondanks de ernstige bezorgdheid die is geuit - op dit moment is er geen empirisch bewijs dat een sterke bezorgdheid over filter bubbles rechtvaardigt”.¹⁸² Ander empirisch onderzoek heeft geresulteerd in beschrijvingen van “nepnieuws” als “onder-onderzocht en overhyped”.¹⁸³ Terwijl sommige mensen dominante of uitsluitend formele bronnen van nieuws en informatie hebben, zijn anderen zogenaamde “media-omnivoren” en hebben een gevarieerder informatiedieet.¹⁸⁴ Hoe we verschuiven tussen het gebruik van verschillende media en niet-media bronnen van informatie kan van invloed zijn op hoe we die bronnen selecteren, verwerken en er door beïnvloed worden.¹⁸⁵ Er is ook beweerd dat “vandaag de dag het grootste obstakel voor het hebben van een geïnformeerd electoraat niet nepnieuws is, maar eerder de steeds commerciële, winststrevender media die op zoek zijn naar klikken en oogbollen ten koste van nuance, diepte en on-the-ground-reporting”.¹⁸⁶ Anderen wijzen met de vinger naar de opkomst en dominantie van social media en het gebrek aan financiering voor de berichtgeving in de media van openbaar belang; factoren die een tijdperk hebben ingeluid “waarin iedereen zijn eigen feiten heeft”.¹⁸⁷

Niettegenstaande de huidige hiaten in kennis, begrip en onderzoek, bieden de volgende paragrafen een voorlopige evaluatie van geselecteerde strategieën en maatregelen voor het tegengaan van “nepnieuws” en online desinformatie.

5.1 Preventieve maatregelen

¹⁸¹ Fletcher, Cornia, Graves & Kleis Nielsen, op. cit., p. 7, met aanvullende verwijzingen naar soortgelijke onafhankelijke, op bewijs gebaseerde onderzoeksresultaten in de VS.

¹⁸² F. Zuiderveen Borgesius, D. Trilling, J. Moeller, B. Bodó, C.H. de Vreese & N. Helberger (2016). Should we worry about filter bubbles? Internet Policy Review. *Journal of Internet Regulation*. 5 (1), p. 10.

¹⁸³ W.H. Dutton (2017) Fake news, echo chambers and filter bubbles: Underresearched and overhyped. *The Conversation*, 5 mei 2017, gebaseerd op W.H. Dutton, B.C., Reisdorf, E. Dubois & G. Blank (2017) Social shaping of the politics of Internet search and networking: Moving beyond filter bubbles, echo chambers, and fake news. SSRN Electronic Journal.

¹⁸⁴ W.H. Dutton, Fake news, echo chambers and filter bubbles: Underresearched and overhyped.

¹⁸⁵ J. Strömback, F., Falasca & S. Kruikemeier (2017). The Mix of Media Use Matters: Investigating the Effects of Individual News Repertoires on Offline and Online Political Participation. Political Communication.

¹⁸⁶ Cas Mudde, ‘Why the hysteria around the ‘fake news epidemic’ is a distraction’, *The Guardian*, 7 februari 2018, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/feb/07/hysteria-fake-news-epidemic-distraction>.

¹⁸⁷ Katharine Viner, ‘How technology disrupted the truth’, *The Guardian*, 12 juli 2016, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/media/2016/jul/12/how-technology-disrupted-the-truth>.

5.1.1 Media, informatie en nieuwsgelletterdheid

Aangezien mediageletterdheid erop gericht is personen van alle leeftijden en uit alle lagen van de bevolking in staat te stellen de gevarieerde reeks vaardigheden te verwerven en te ontwikkelen die zij nodig hebben om effectief deel te nemen aan het huidige media-ecosysteem, zal het altijd een “work-in-progress” zijn. Mediageletterdheid kan daarom worden gezien als een beleidsdoel van inspanning in plaats van resultaat; belangrijk is dat effectieve maatregelen worden genomen die naar het doel toewerken, waardoor de geleidelijke verwezenlijking van het doel wordt gewaarborgd.

Op het gebied van mediageletterdheid is er een scala aan verschillende terminologie: mediageletterdheid, (kritische) informatiegelletterdheid, digitale geletterdheid, nieuwsgelletterdheid, zoekmachinegelletterdheid, enz. zijn conceptueel gezien allemaal met elkaar in overeenstemming.¹⁸⁸ Het is belangrijk om niet afgeleid te raken door de uiteenlopende terminologie en in plaats daarvan te focussen op relevante doelen en processen. Verschillende auteurs suggereren dat mediageletterdheid volstaat als generieke term omdat het een meer “holistisch” perspectief biedt.¹⁸⁹ Nationaal mediageletterdheidsbeleid, dat relevante spelers en belanghebbenden met elkaar in contact brengt en gezamenlijke en individuele initiatieven mogelijk maakt en bevordert, kan van groot belang zijn voor de operationalisering van mediageletterdheid. Het is eveneens van groot belang te erkennen dat een multi-actor-benadering nodig is, waarbij verschillende actoren (d.w.z. overheidsorganen, de media, opvoeders, het maatschappelijk middenveld, individuen, internetproviders, etc.) verschillende rollen vervullen.

5.1.2 Vertrouwen bevorderende praktijken

Het vertrouwen van individuen en het publiek in de media en de actoren van de nieuwe media is geen gegeven - het moet worden verdiend en behouden. Initiatieven van media-actoren en organisaties om een tandje bij te zetten op het gebied van beroepsnormen en ethiek kunnen helpen om het vertrouwen van het publiek (weer) te winnen.

¹⁸⁸ T. McGonagle, ‘Media Literacy: No Longer the Shrinking Violet of European Audiovisual Media Regulation?’, in S. Nikoltchev, Ed., *Media Literacy, IRIS plus* 2011-3 (Strasbourg, European Audiovisual Observatory, 2011), pp. 7-27.

¹⁸⁹ Bijvoorbeeld N.A. Cooke (2017), *Posttruth, Truthiness, and Alternative Facts: Information Behavior and Critical Information Consumption for a New Age. The Library Quarterly*. 87 (3), 211-221, p. 219.

Teleurstelling en afnemend vertrouwen kunnen de afstand tussen publiek/lezers en de media, oude en nieuwe, vergroten. Die afstand kan een vruchtbare voedingsbodem worden voor de groei van desinformatie. Hoewel initiatieven zoals het EJV (en waarschijnlijk op termijn ook het JTI) een sterk profiel hebben ontwikkeld en capaciteit en middelen ontwikkelen die steeds meer worden gebruikt, hebben andere actoren ook een rol en verantwoordelijkheid en kunnen de markten ook onvoorspelbare gevolgen hebben voor de duurzaamheid van verantwoordelijke en kwalitatief hoogstaande journalistiek.

In haar Resolutie “De bescherming van de redactionele integriteit” heeft de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa (PACE) haar steun uitgesproken voor de werkzaamheden van diverse organisaties ter bevordering van ethische praktijken in de media, te weten: the European Federation of Journalists, de EBU, de Alliance of Independent Press Councils of Europe en het EJV.¹⁹⁰

5.1.3 Technologische initiatieven

De voorbeelden die in het vorige hoofdstuk zijn onderzocht, zijn initiatieven die door de technologiebedrijven zelf zijn genomen; ze hebben als doel om specifieke problemen of probleemgebieden te identificeren en aan te pakken. Ze kunnen bit-part oplossingen bieden voor het grotere fenomeen van online desinformatie. Internetbedrijven/actoren krijgen op internationaal en Europees niveau steeds meer politieke aandacht om bij hun activiteiten de nodige ‘due dilligence’ op het gebied van de mensenrechten uit te voeren. Daarom zijn proactieve maatregelen welkom die het recht van het publiek op vrijheid van meningsuiting en de kwaliteit van het publieke debat versterken, op voorwaarde dat zij volledig in overeenstemming zijn met de internationale en Europese mensenrechten en de media- en communicatiewetgeving. Als dat het geval is, kunnen voorbeelden zoals de onderzochten praktische manieren zijn om onlineactoren hun plichten en verantwoordelijkheden te laten vervullen, zoals vermeld in de vorige paragraaf.

5.2 Identificatie- en monitoringmaatregelen

¹⁹⁰ PACE Resolution 2212 (2018), The protection of editorial integrity, 25 april 2018, para. 10.

5.2.1 Fact-checking

Fact-checking wordt, zoals gezegd, gezien als een zeer belangrijke hedendaagse vorm van publieke waakhond of verantwoordingsjournalistiek. Het kan door een reeks actoren worden gedaan: reguliere media en beroepsjournalisten, gespecialiseerde organisaties, maatschappelijke organisaties, onderwijsorganisaties. Fact-checking kan een sensibiliserende of bewustmakende functie hebben door het publiek te waarschuwen voor gevallen van onjuiste informatie in het publieke debat in het algemeen en het nieuws in het bijzonder. Het kan ook een educatieve functie hebben – als het de nadruk legt op het opleiden van het publiek over hoe te fact-checken.¹⁹¹ Het heeft ook een belangrijke corrigerende functie ten aanzien van gerichte gevallen van onjuiste informatie.

De doeltreffendheid van fact-checking heeft echter een aantal waargenomen beperkingen. Ten eerste hebben veel fact-checking-organisaties te weinig middelen in de zin van financiering en opgeleid/professioneel personeel. Zij zijn dan ook in grote mate afhankelijk van de inzet van vrijwilligers. Het is voor dergelijke organisaties moeilijk om te concurreren met een werveling van mis- en desinformatie uit tal van bronnen, waaronder systematische campagnes die worden aangestuurd door grootschalige, transnationale, goed gefinancierde spelers, soms met sterke politieke steun, die gebruik maken van sociale media en andere technieken om hun boodschap te versterken. Dit is een soort David-en-Goliath gevecht, met een duidelijke wapenongelijkheid in de communicatieve strijd. Fact-checken is arbeidsintensief en kost veel middelen; het vereist nauwgezette controles, die noodzakelijkerwijs tijd vergen. En tijd is een ongrijpbare luxe in de niet aflatende 24/7 dynamiek van hedendaagse nieuwsproductie en -consumptie. Dit alles leidt ertoe dat fact-checking achterblijft bij misinformatie, “zowel in de zin van algemene reikwijdte als van pure responstijd”.¹⁹²

Bovendien is het, zoals Monroe Price heeft opgemerkt, in het huidige media-ecosysteem, dat wordt gekenmerkt door zijn complexiteit en de veelheid van actoren en narratives,

¹⁹¹ Zie: Nieuwscheckers' videoclip over videoverificatie, getweet op 17 april 2018.

¹⁹² Deze constatering is gebaseerd op een analyse van Twitтерgesprekken: Ciampaglia, G. L. (2017) Fighting fake news: a role for computational social science in the fight against digital misinformation. *Journal of Computational Social Science*. 1 (1), 147-153, op p. 149.

“nauwelijks meer mogelijk om alleen maar te communiceren”.¹⁹³ Dit is relevant voor de fact-checking, omdat fact-checking alleen doeltreffend kan zijn als zij het deel van het publiek bereikt dat wordt geraakt door of vatbaar is voor onjuiste en desinformatie. De neiging van fact-checking om zich te richten op individuele nieuwsberichten of content geeft het een reactionair, ad hoc en fragmentarisch karakter. Het gebruik van sociale bots is als een mogelijke strategie voorgesteld om te zorgen voor een bredere verspreiding van fact-checking.¹⁹⁴ Hoewel dit voorstel een zekere aantrekkingskracht heeft, zou het ook onopzettelijk de aandacht kunnen vestigen op, en daardoor leiden tot versterking van, het oorspronkelijke geval van onjuiste of desinformatie. De onbedoelde versterking van de oorspronkelijke desinformatie, hetzij door herhaling (met het oog op weerlegging), hetzij door verlegging van de aandacht (opnieuw om te weerleggen), kan dan in sommige gevallen worden gezien als een averechtse strategie.

Het blijvende effect van de eerste blootstelling aan onjuiste informatie is ook een grote uitdaging voor de doeltreffendheid van fact-checking. Uitgebreide literatuur suggereert dat de eerste informatie en onze evaluatie van informatie moeilijk te veranderen kan zijn, zelfs nadat is gebleken dat de informatie onjuist is. Een bepaald onderzoek brengt de stelling naar voren dat “cognitieve vaardigheden niet alleen belangrijk kunnen zijn bij het vormen van een standpunt, maar ook bij het aanpassen van standpunten wanneer de situatie verandert”.¹⁹⁵ Hetzelfde onderzoek, dat gebaseerd is op een test die “de aanpassing van de initiële beoordeling maximaal heeft vergemakkelijkt”, suggereert dat met name personen met een verminderd cognitief vermogen het moeilijk vinden om hun meningen en evaluaties van informatie aan te passen aan latere onthullingen van de onjuistheid ervan.¹⁹⁶ Soortgelijke beweringen zijn gedaan met betrekking tot personen met specifieke ideologieën en culturele achtergronden.¹⁹⁷ Hoewel dit verschijnsel duidelijk relevant is voor fact-checking, wordt het fenomeen “misinformation persistence” hieronder nader besproken met betrekking tot “Flaggen/labellen”.

¹⁹³ E Monroe E. Price, *Free Expression, Globalism and the New Strategic Communication* (New York, Cambridge University Press, 2015), p. 18.

¹⁹⁴ Ciampaglia, *Fighting fake news*, op. cit., p. 149.

¹⁹⁵ J. De keersmaecker & A. Roets (2017) ‘Fake news’: Incorrect, but hard to correct. The role of cognitive ability on the impact of false information on social impressions. *Intelligence*. 65, 107-110, p. 107.

¹⁹⁶ Ibid., p. 107.

¹⁹⁷ M.S. Chan, C.R. Jones, K.H. Jamieson & D. Albarracín (2017) Debunking: A meta-analysis of the psychological efficacy of messages countering misinformation. *Psychological Science*. 28 (11), 1531-1546, at p. 1544, verwijzend naar Lewandowsky et al., 2015, en Sperber, 2009, respectievelijk.

Fact-checking kan - onder sommige delen van de maatschappij - lijden aan percepties of beschuldigingen van vooringenomenheid of partijdigheid of gebrek aan autoriteit/legitimiteit. In-house fact-checking-initiatieven en verificatie-eenheden van mainstream media of sociale netwerkdiensten kunnen gevoelig zijn voor dergelijke percepties of beschuldigingen (zelfs als die niet goed onderbouwd zijn). Proactieve transparantiemaatregelen van fact-checking-organisaties over hun doelstellingen, samenstelling, werkwijze en financieringsbronnen kunnen dergelijke percepties en beschuldigingen tegengaan. Samenwerking met andere (media-)instanties, naleving van de Code of Principles van het IFCN en accreditatie door het IFCN zijn ook relevante manieren om dergelijke percepties en beschuldigingen uit de wereld te helpen. Het bereiken van conservatieve (voornamelijk) rechtse politieke media en organisaties, het met hen in contact treden en hen “aan boord” krijgen, is voorgesteld als een belangrijk doel voor het waarborgen van spectrum brede steun voor het tegengaan van mis- en desinformatie en het verbeteren van de kwaliteit van het publieke debat in het algemeen.¹⁹⁸

5.2.2 Flaggen / labellen / blacklisten

Een van de doelen van het flaggen/labellen van desinformatie als zodanig is het “debunkten” van het oorspronkelijke bericht, d.w.z. het presenteren van “een correctie bericht waarin wordt vastgesteld dat het vorige bericht onjuiste informatie betrof”.¹⁹⁹ Correcties kunnen “gedeeltelijk” of “volledig” zijn.²⁰⁰ Voorbeelden van gedeeltelijke correcties zijn het bijwerken van informatie en het verstrekken van aanvullende informatie of context die helpt bij het corrigeren van de details of teneur van het oorspronkelijke bericht. Een voorbeeld van volledige correcties is het intrekken van het oorspronkelijke bericht. Het lijkt erop dat een “goed beargumenteerd, gedetailleerd debunking bericht” vaak nodig is om de oorspronkelijke boodschap effectief te weerleggen en om “misinformation persistence te verminderen”.²⁰¹ Er is opgemerkt dat “Ontvangers van berichten die de oorspronkelijke informatie gewoon als onjuist bestempelen kunnen niet meer herinneren wat er onjuist was wordt dus geen nieuw

¹⁹⁸ D. Lazer, M. Baum, N. Grinberg, L. Friedland, K. Joseph, W. Hobbs & C. Mattsson (2017) Combating Fake News: An Agenda for Research and Action. Harvard Kennedy School, Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy 2.

¹⁹⁹ Chan et al., op. cit., p. 1532.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Ibid.

model geboden om de informatie te begrijpen”.²⁰² Om deze tekortkomingen aan te pakken en de effectiviteit van debunking berichten te vergroten, hebben Chan *e.a.* drie complementaire aanbevelingen geformuleerd:

- (a) Verminder argumenten die misinformatie ondersteunen;
- (b) Betrek doelgroepen bij de controle op en het tegengaan van misinformatie, en
- (c) Introduceer nieuwe informatie als onderdeel van het debunking bericht.²⁰³

Andere auteurs hebben gewaarschuwd voor het toepassen van corrigerende maatregelen, aangezien zij “verschillende gevallen van een ‘averechts effect’ hadden gedocumenteerd, waarbij correcties de misverstanden bij de betrokken groep juist *vergroten*”.²⁰⁴

De vrees bestaat dat er te veel wordt gelezen in de fact-checking van bepaalde nieuwsberichten of content. Als een nieuwsitem inaccuraat wordt verklaard en als zodanig wordt blootgesteld, wat zegt dat dan impliciet over content die niet als problematisch of inaccuraat is geflagd? Kan de methode onbedoeld een vals gevoel van vertrouwen genereren in de nauwkeurigheid van niet-geflagde nieuwsberichten en content? Deze zorgen worden onderzocht in het treffend getitelde paper van Pennycook en Rand, “The Implied Truth Effect: Attaching Warnings to a Subset of Fake News Stories Increases Perceived Accuracy of Stories Without Warnings”. Een van de belangrijkste conclusies van het paper is dat “een impliciet waarheidseffect, in combinatie met het feit dat het bijna onmogelijk is om alle verhalen te fact-checken, een groot probleem zou kunnen vormen voor alle pogingen om desinformatie met behulp van waarschuwingen te bestrijden”.²⁰⁵

Een mogelijk probleem bij het opstellen van een blacklist is dat er fouten kunnen worden gemaakt, met negatieve gevolgen voor de op de blacklist geplaatste partij. Als een nieuwsorganisatie bijvoorbeeld ten onrechte wordt beschuldigd van het verspreiden van desinformatie en publiekelijk wordt “genamed en shamed” kan zij aanzienlijke reputatieschade oplopen. Nauwkeurigheid en betrouwbaarheid zijn immers de instrumenten van het vak van de nieuwsmedia en als het publiek beseft dat deze waarden niet worden

²⁰² Chan et al. op cit. (met verdere verwijzingen), p. 1532.

²⁰³ Ibid. p. 1544.

²⁰⁴ [dikgedrukt per origineel] B. Nyhan & J. Reifler (2010) When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions. *Political Behavior*. 32 (2), 303-330, op p. 303.

²⁰⁵ G. Pennycook & D. Rand (2017) “The Implied Truth Effect: Attaching Warnings to a Subset of Fake News Stories Increases Perceived Accuracy of Stories Without Warnings.” SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY: Social Science Research Network, december 8, 2017, op p. 4.

nageleefd, zal het vertrouwen in de mediaorganisatie worden aangetast. Het risico van dergelijke fouten kan nog groter worden wanneer de instantie die de blacklist aanlegt zich om verschillende redenen (gebrek aan middelen, opleiding, enz.) niet aan hoge beroepswaarden en -normen houdt.

Meer in het algemeen heeft de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa met betrekking tot het toezicht op “nepnieuws” en online desinformatie de lidstaten aanbevolen “te overwegen een nationale waarnemingspost op te richten om de verspreiding van desinformatie, propaganda en nepnieuws te volgen en passende maatregelen voor te stellen om deze verschijnselen tegen te gaan”.²⁰⁶ Dit lijkt een proef ballonnetje te zijn, omdat het idee niet nader wordt toegelicht.

5.3 Beperkings- of correctiemaatregelen

De contextualisering van “nepnieuws”, bijvoorbeeld door het gebruik van ‘omstreden content’ flags of andere soortgelijke signalerings- of waarschuwingsmechanismen voor het publiek, zijn welkome voorbeelden van mediageletterdheid in de praktijk. Dergelijke maatregelen spreken de kritische en cognitieve capaciteiten van het publiek en de lezers aan. Voor een effectieve reactie op dergelijke signalen is actieve betrokkenheid vereist. In een tijdperk van overvloed aan informatie en het vaak als vanzelfsprekend geachte gemak van directe toegang tot content, zullen op dergelijke signalen alleen worden gereageerd door sommige delen van het publiek. De eerder geschetste zorgen over de persistentie van mis- en desinformatie en de processen van standpuntvorming en -aanpassing, alsmede filter bubbles, zijn ook hier relevant. De geloofwaardigheid van ‘omstreden content’ signaleringen zou waarschijnlijk ook toenemen wanneer dergelijke vaststellingen niet door één actor (bv. Facebook) worden gedaan, maar door een partnerschap of coalitie van actoren of organisaties die volgens transparante procedures handelen.

De stimulering van langzaam, geïnformeerd en verantwoordelijk delen (“think before you click”) zijn ook maatregelen die de autonomie van het individu respecteren en die vanuit een perspectief van vrijheid van meningsuiting niet beperkend zijn. Het sluiten van geautomatiseerde accounts zou ook een nuttige bijdrage kunnen leveren aan het terugdringen

²⁰⁶ PACE Resolution 2212 (2018), The protection of editorial integrity, 25 april 2018, para. 8.7.

van desinformatie online, maar de technieken voor het identificeren van dergelijke accounts mogen niet leiden tot algemene surveillancepraktijken of andere praktijken die de rechten op vrijheid van meningsuiting, privacy, gegevensbescherming of andere rechten van gebruikers onnodig zouden aantasten.

5.4 Regelgevende en niet-regelgevende tegenmaatregelen

Alle regelgevende maatregelen op nationaal niveau moeten volledig in overeenstemming zijn met de Europese wetgeving op het gebied van de mensenrechten, waarvan de geselecteerde kernbeginselen in Hoofdstuk 3 zijn samengevat. Regelgeving moet bij wet zijn voorzien, een legitiem doel nastreven en noodzakelijk zijn in een democratische samenleving en in verhouding staan tot het nagestreefde doel. “Nepnieuws” zou niet de basis moeten vormen voor regelgeving, omdat het te breed, te onsamenhangend en te onnauwkeurig voor regelgevingsdoeleinden. Een vruchtbaardere aanpak zou zijn om de belangrijkste componenten van “nepnieuws” te identificeren en na te gaan in hoeverre deze reeds onder de bestaande wetgeving vallen. Sancties voor de verspreiding van illegale content moeten in verhouding staan tot het chilling effect zij kunnen hebben op de vrijheid van meningsuiting. Bij de regelgeving moet rekening worden gehouden met de rol en de verantwoordelijkheden van alle actoren, met inbegrip van onlineactoren, op dit gebied.

Wat de niet-regelgevende maatregelen door particuliere, d.w.z. niet-overheidsactoren betreft: geloofwaardigheidsscores zijn een ander voorbeeld van een praktische toepassing van mediageletterdheid die het publiek middelen biedt waarmee het met kennis van zaken over content kan beslissen en deze kan beoordelen. Ook hier zijn de voor- en nadelen van andere signaleringsmechanismen grotendeels van toepassing. Het is van groot belang om advertentiemodellen en -praktijken op passende, doeltreffende wijze aan te pakken. Het wordt bijvoorbeeld algemeen aangenomen dat clickbait-modellen zowel de creatie als de verspreiding van “nepnieuws” en desinformatie stimuleren.

5.5 Behoeftte aan verder onderzoek

Dit hoofdstuk opende met het voorbehoud dat de academische literatuur over “nepnieuws” en online desinformatie in opkomst, maar beperkt is. Een standaardaanbeveling in

wetenschappelijke artikelen en beleidsdocumenten is om meer onderzoek te stimuleren en te faciliteren. Als zodanig worden steeds meer onderwerp-specifieke onderzoekcentra en eenheden opgericht (zie paragraaf 4.3.1, hierboven), en onderwerp-specifieke onderzoeksagenda's aangenomen. Een recent, spraakmakend gezamenlijk onderzoeksinitiatief van de Harvard Kennedy School en Northeastern University heeft haar 'Agenda for Research and Action' voor de bestrijding van nepnieuws als volgt samengevat:

"As a research community, we identified three courses of action that can be taken in the immediate future: involving more conservatives in the discussion of misinformation in politics, collaborating more closely with journalists in order to make the truth "louder," and developing multidisciplinary community-wide shared resources for conducting academic research on the presence and dissemination of misinformation on social media platforms.

Moving forward, we must expand the study of social and cognitive interventions that minimize the effects of misinformation on individuals and communities, as well as of how socio-technical systems such as Google, YouTube, Facebook, and Twitter currently facilitate the spread of misinformation and what internal policies might reduce those effects. More broadly, we must investigate what the necessary ingredients are for information systems that encourage a culture of truth."²⁰⁷

²⁰⁷ Lazer et al. op. cit., Executive Summary.

6. Toepasbaarheid in Nederland

In Hoofdstuk 4 werd een selectie van verschillende maatregelen en initiatieven tegen “nepnieuws” beschreven en in hoofdstuk 5 werd een verdere verfijnde selectie kort geëvalueerd. Alvorens te beoordelen of de geselecteerde maatregelen en initiatieven geschikt zijn voor (aangepaste) toepassing in Nederland, is het zinvol eerst te bezien in hoeverre en op welke wijze het verschijnsel “nepnieuws” de afgelopen jaren de aandacht van het publiek heeft getrokken en maatschappelijke zorg en discussie in Nederland heeft aangewakkerd.

“Nepnieuws” was tot voor kort niet echt een beladen onderwerp in het publieke en politieke debat in Nederland. In andere landen, zoals het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Frankrijk, Duitsland en Italië, is het debat intensiever, en met goede reden - brede en gefundeerde verdenkingen van externe inmenging in verkiezings- en/of referendumprocessen. In Nederland daarentegen is de angst voor Russische inmenging met de Nederlandse verkiezingen aanwezig, maar (veel) minder voelbaar dan in sommige andere landen. Bovendien zijn deze angsten en zorgen deels ingegeven door de ervaringen van andere landen. In plaats daarvan, is het gevoeligste onderwerp van “nepnieuws”, mis- en desinformatie de verslaggeving over en het commentaar op de MH17 tragedie geweest, en de zoektocht naar feiten en rechtvaardigheid in de nasleep daarvan.

Pas sinds eind 2016 is het publiek zich bewust geworden van en bezorgd geworden over “nepnieuws”, waardoor een nationale discussie op gang kwam. Dit is wellicht deels te verklaren door patronen in de nieuwsconsumptie en het vertrouwen in de nieuwsmedia in Nederland. Het Reuters Institute for the Study of Journalism stelde in zijn Digital News Report van 2017: “In Nederland is nepnieuws meer een mediahype dan een echte uitdaging, met weinig serieuze zorgen over de impact ervan”. De Nederlandse mediaomgeving kenmerkt zich door een hoge mate van vertrouwen in nieuws: 51% van de gebruikers vertrouwt nieuws in het algemeen en 62% vertrouwt het nieuws dat ze tot zich nemen. Van de 36 onderzochte landen staat Nederland op de tweede plaats als het gaat om hoezeer politieke en commerciële invloed op nieuws als niet-bestaand worden ervaren. Kortom, de Nederlandse mediaomgeving kent een verscheidenheid aan kwalitatief hoogstaande

nieuwsbronnen, waarin Nederlanders veel vertrouwen hebben. Vanwege de uiteenlopende patronen van nieuwsconsumptie is het de vraag in hoeverre de Nederlandse nieuwsomgeving een vruchtbare voedingsbodem is voor “nepnieuws”.

Hoax-Wijzer, een website die onwaarheden in online nieuwsberichten monitort, stelt dat zo'n 50 Nederlandse en Belgische websites “nepnieuws” of dubieuze content produceren en verspreiden, vaak uitsluitend gericht op het maken van winst, door het genereren van reclame-inkomsten via ‘clicks’. Op basis van haar monitoringactiviteiten meldt zij dat er sinds 2015 in Nederland sprake is van een stijging van inaccurate nieuwsberichten, ook wel ‘hoaxes’ genoemd. Bovendien hebben ze gesignaleerd dat het merendeel van de artikelen via sociale netwerkdiensten wordt verspreid, wat lezers direct naar hoax websites leidt. Niet alle uitgevers van “nepnieuws” hebben echter winstoogmerk. Volgens Hoax-Wijzer zijn in de online Nederlandse media nog drie andere bronnen van inaccuraat nieuws te onderkennen:

- 1) websites waarop extreemrechtse propaganda wordt gemaakt;
- 2) websites die onjuiste medische informatie verspreiden;
- 3) websites die complottheorieën uittekenen.

Daarbij wordt met name gebruik gemaakt van Facebook en Twitter, omdat zij een dominante positie hebben in de interpersoonlijke communicatie van gebruikers, en in toenemende mate in andere nichemarkten van de informatie- en communicatiesfeer.

6.1 Preventieve maatregelen

In lijn met de consistente aanbevelingen uit onderzoek- en beleidsdocumenten (zie paragraaf 4.1) wordt aanbevolen dat de Nederlandse overheid blijft zorgen voor een gunstige omgeving voor onafhankelijke, kwaliteitsjournalistiek en -media. In dit verband is het van groot belang dat de publieke omroep en het *Stimuleringsfonds voor de Journalistiek*²⁰⁸ ook in de toekomst worden gesteund.

Op haar website wordt *de Mediawijzer* treffend omschreven als het online hart van het Nederlandse mediageletterdheidsnetwerk.²⁰⁹ Jaarlijks wordt de landelijke campagne ‘Week van de Mediawijsheid’²¹⁰ georganiseerd, specifiek gericht op bewustwording over mediageletterdheid bij kinderen en jongeren. De dreiging van “nepnieuws” was een van de aspecten van mediageletterdheid die in 2017 met de campagne werden aangepakt.²¹¹ In het kader van de campagne heeft een lokale Nederlandse bibliotheek bewust “nepnieuws” verspreid over een lekkage in haar gebouw op Twitter en Facebook en vervolgens pamfletten verspreid over het herkennen van “nepnieuws”. Evenzo vertaalde ‘Kennisset’, een publieke organisatie voor Onderwijs en ICT, die kennis deelt met de Nederlandse onderwijssector, de door EAVI gemaakte infographic. De vertaalde infographic beschrijft tien verschillende soorten ‘misleidend nieuws’, verschillende motieven voor publicatie en verschillende niveaus van invloed van nieuws. Het benadrukt dan ook dat “nepnieuws” een breed begrip is. De informatie zal worden gepubliceerd in een handboek dat scholen informeert over de manier waarop digitale geletterdheid in hun onderwijs kan worden geïntegreerd.

Begin maart, in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen, organiseerde de NOS een live themadiscussie, ‘Nieuws of Nonsens’, waarbij diverse deskundigen werden betrokken.

²⁰⁸ <https://www.svdj.nl/>.

²⁰⁹ Zie: <https://www.mediawijzer.net/>.

²¹⁰ Georganiseerd door www.mediawijzer.net, zie Mediawijzer, ‘Week van de Mediawijsheid 2017 – Generatie Media: samen mediawijs’, 4-09-2017, <https://www.mediawijzer.net/week-van-de-mediawijsheid-2017-generatie-media-samen-mediawijs/>

²¹¹ Ibid.

Deze voorbeelden tonen de wisselwerking tussen algemene mediageletterdheid en specifieke aandachtspunten binnen activiteiten op het gebied van mediageletterdheid. Ze tonen ook aan dat verschillende actoren op verschillende manieren kunnen bijdragen.

6.2 Identificatie- en monitoringmaatregelen

Gezien het belang van fact-checking voor de publieke waakhond activiteiten in een democratische samenleving, lijkt Nederland achter te blijven bij sommige andere landen als het gaat om toegewijde fact-checking-organisaties. De bekendste organisatie, Nieuwscheckers.nl, is een studentgericht project van de Universiteit Leiden: studenten van de masteropleiding Journalistiek en Nieuwe Media fact-checken in samenwerking met 'EenVandaag'. Het is opgericht door en staat onder toezicht van academici Peter Burger en Alexander Pleijter. In maart 2017 startte Facebook een samenwerking met 'NU.nl' en 'Nieuwscheckers'. NU.nl en Nieuwscheckers streven ernaar nieuwsartikelen op Facebook te controleren. NU.nl heeft aangegeven aan het project deel te nemen omdat "nepnieuws" het vertrouwen van mensen in de journalistiek kan schaden. Bovendien ziet de website het als haar taak om ervoor te zorgen dat nieuws 'echt' blijft en "nepnieuws" geen aandacht krijgt.

Onlangs riep Alexander Pleijter op tot gestructureerde financiering van een specifieke fact-checking-organisatie in Nederland.²¹² Gestructureerde financiering van deze activiteiten is belangrijk, maar de kritische kanttekeningen over de effectiviteit fact-checking (zie hierboven) gelden ook in Nederland.

Sommige actoren hebben betoogd dat een journalistiek kwaliteitslabel mensen in staat zou stellen om echt nieuws te onderscheiden van nepnieuws en suggereerden dat de overheid een dergelijk kwaliteitslabel zou kunnen faciliteren, in het bijzonder de Nederlandse Vereniging van Journalisten (NVJ) en de Nederlandse Raad voor de Journalistiek. De NVJ reageerde echter dat het in de eerste plaats de taak van de overheid is om te zorgen voor onafhankelijke journalistiek. Ook de Raad voor de Journalistiek heeft aangegeven zich niet verantwoordelijk te voelen voor het opzetten van een dergelijk kwaliteitslabel.

²¹² Alexander Pleijter, Gastcolumn - 'In tijden van nepnieuws zijn factcheckers van maatschappelijk belang', de Volkskrant, 15 april 2018. <https://www.volkskrant.nl/opinie/gastcolumn-in-tijden-van-nepnieuws-zijn-factcheckers-van-maatschappelijk-belang~a4592463/>.

6.3 Beperkings- of correctiemaatregelen

Het contextualiseren van “nepnieuws” is een aspect van mediageletterdheid dat in Nederland nog onvoldoende aandacht heeft gekregen. De aantrekkingskracht van een dergelijke maatregel is gelegen in de verenigbaarheid ervan met het recht op vrijheid van meningsuiting, aangezien de maatregel slechts een sturingsinstrument vormt voor het publiek zonder het publiek de toegang tot de gewenste content te ontfemen. In tegenstelling tot de fact-checking-maatregelen die gericht zijn op het debunken van “nepnieuws”, dwingt contextualisering gebruikers kritisch na te denken over de aard van nieuwsberichten. Het is een innovatieve manier voor lezers om “nepnieuws” te herkennen, door het gebruik van waarschuwingsmechanismen. Zoals in punt 5.3 is opgemerkt, zouden dergelijke bewustmakingsmaatregelen aan geloofwaardigheid winnen door de maatregelen in samenwerking aan te nemen in plaats van door steun van slechts één actor. Soortgelijke samenwerkingsverbanden als die tussen Facebook en NU.nl, Nieuwscheckers en Universiteit Leiden kunnen worden ontwikkeld. Belangrijk is dat dergelijke maatregelen slechts complementair zijn, aangezien zij over het algemeen slechts een beperkt effect hebben in die zin dat de gebruikers er beperkt ontvankelijk voor zijn en er slechts in beperkte mate op reageren. Om contraproductiviteit of het Streisand-effect te voorkomen, moeten de signaleringsmechanismen bovendien goed worden uitgewerkt.

6.4 Regelgevende en niet-regelgevende tegenmaatregelen

In april 2017 dienden twee Kamerleden een motie in, waarin zij de Nederlandse regering vroegen naar de wenselijkheid en haalbaarheid van een wet die “nepnieuws” zou aanpakken. De Duitse NetzDG werd gebruikt als een voorbeeld van wetgeving die kon worden gevolgd, omdat het sociale mediabedrijven verplicht duidelijke procedures te hebben met betrekking tot illegale content en uitingen op hun platformen. In reactie op de motie hebben voormalig minister van Veiligheid en Justitie (Stef Blok) en voormalig minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Ronald Plasterk) in een brief aan het parlement van juli 2017 toegelicht hoe Nederland omgaat met strafbare online content. Zij stelden dat Nederland het belang van een gemeenschappelijke Europese aanpak benadrukt. De bewindspersonen geven aan dat de NetzDG sociale mediabedrijven hoge boetes oplegt als zij illegale content niet binnen de korte reactietijd onder de NetzDG verwijderen. Zij stellen dat sociale

mediabedrijven eerder niet-illegale content zullen verwijderen om het risico op het krijgen van boetes te minimaliseren.

Vervolgens hebben de ministers aangegeven dat het Nederlandse kabinet van mening is dat de onlinegemeenschap zichzelf moet reguleren en controleren. Het kabinet stelt dat nationale wetten doorslaggevend zullen zijn bij een tegenstrijdigheid tussen de wet en de ‘community standards’ van sociale media. De overheid heeft een voorkeur voor een onafhankelijke juridische toetsing. De minister heeft aangegeven dat in Nederland Notice-and-Take-Down (NTD) en/of Notice-and-Take-Action (NTA) procedures van toepassing zijn op illegale content. Voor het verwijderen van niet-illegale content, zoals pesten en schelden, zijn civiele en/of strafrechtelijke procedures beschikbaar. Na deze afweging concludeerden de ministers dat aanvullende wetgeving geen toegevoegde waarde zou hebben voor de huidige Nederlandse aanpak. Handhaving van nieuwe wetten kan zelfs een averechts effect hebben doordat de vrijheid van meningsuiting onnodig wordt ingeperkt.

Om die reden voerden zij aan dat er geen reden is om een Duits model met betrekking tot illegale online-content te volgen. Zij wezen erop dat Europese voorstellen ter bestrijding van illegale online-content kritisch zullen worden bekeken, waarbij rekening zal worden gehouden met hun negatieve gevolgen voor de vrijheid van meningsuiting en voor de gebruikers en de platforms. Desalniettemin geven de ministers aan dat Nederland oproept tot meer transparantie van de interne procedures van sociale media platforms en dat zij open moeten zijn over het aantal verzoeken om illegale content te verwijderen.

Bovenstaande aanpak is in overeenstemming met wat in punt 5.4 is vermeld, waar werd gesteld dat de voorkeur moet worden gegeven aan het tegengaan van “nepnieuws” op basis van bestaande in plaats van nieuwe wetten. Gezien de vaagheid en dubbelzinnigheid van de term “nepnieuws” zou het bovendien moeilijk zijn voor een nieuwe wet die is toegesneden op het tegengaan van dergelijke content om te voldoen aan het vereiste dat zij "bij wet is voorzien", wat een *conditio sine qua non* is voor elke legitieme inbreuk op het recht op vrijheid van meningsuiting (zie Hoofdstuk 3).

Terloops moet worden opgemerkt dat Kajsa Ollongren, de huidige minister van Binnenlandse Zaken, in een brief aan het Parlement de gevaren van online desinformatie als instrument voor buitenlandse staatsactoren besprak. In deze brief wordt echter niet nader ingegaan op het standpunt van de huidige regering ten aanzien van de regulering van desinformatie,²¹³ zodat de inhoud en het daaropvolgende parlementaire debat hier niet verder aan de orde zullen komen.

Het hanteren van niet-regelgevende maatregelen, zoals het gebruik van geloofwaardigheidsscores, lijkt in Nederland passend. Net als bij de ‘contextualisering’ van nepnieuws, dragen geloofwaardigheidsscores bij aan mediageletterdheid, omdat het gebruikers leert kritisch om te gaan met “nepnieuws” artikelen. Gebruik van kwaliteitsclassificatie van de gebruikers zelf, zoals aangekondigd door Facebook, is een techniek die niet over het hoofd gezien mag worden. Volgens een Belgische studie, uitgevoerd in 2017 door Whyte Corporate Affairs, waarin het vertrouwen van gebruikers in verschillende media-actoren werd onderzocht, werden ‘peers’ na wetenschappers ervaren als de meest vertrouwde actoren. Hoewel extrapolatie van de bevindingen naar Nederland moet worden vermeden, zou het opportuun zijn initiatieven te overwegen die voortbouwen op het door de gebruikers ervaren vertrouwen. Dit moet echter worden aangevuld met andere initiatieven waarbij moet worden gestreefd naar samenwerking met professionele partijen, aangezien dit de algemene geloofwaardigheid van deze niet-regelgevende maatregelen zou vergroten. Zoals vermeld in punt 5.4, moeten advertentiemodellen worden aangepakt om het ontstaan van clickbait-praktijken te voorkomen. Frankrijk pakt deze kwestie aan door middel van regelgevende maatregelen, maar het zou minder indringend zijn om dit aan te pakken door middel van zelfregulering. De nadruk moet liggen op een grotere transparantie van de nieuwsmedia-platforms ten aanzien van de geadverteerde content die zij hosten. Het vergroten van de transparantie sluit aan bij wat de Nederlandse ministers nodig achtten om te verbeteren in de discussie over de (on)wenselijkheid van Nederlandse regelgeving ter bestrijding van illegale online-content.

²¹³ Minister Ollongren, ‘Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer betreft Toezegging aan lid Buma (CDA) inzake beïnvloeding van de publieke opinie door statelijke actoren’, 13 november 2017, beschikbaar op: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/11/13/kamerbrief-over-beïnvloeding-van-de-publieke-opinie-door-statelijke-actoren>.

7. Conclusie

In dit rapport wordt aanbevolen om de term “nepnieuws” te vermijden, omdat deze vaag, inadequaar en politiek gekleurd is. Het kader van online desinformatie ligt dicht bij de actuele academische en beleidsdiscussies die plaatsvinden. Deze aanbeveling sluit aan bij de aanpak die in grote studies op het niveau van de Raad van Europa en de EU is gevolgd.

In het rapport worden de belangrijkste referentiepunten in het Europese en internationale mensenrechtenkader voor desinformatie op internet en maatregelen ter bestrijding daarvan uiteengezet. In die normen wordt aangedrongen op sterke waarborgen voor de vrijheid van meningsuiting in regelgevende en niet-regelgevende maatregelen, in de eerste plaats door de staten, tot wie die normen zijn gericht, maar ook door technologische bedrijven en de media, aangezien zij ook de verantwoordelijkheid hebben om mensenrechten bij al hun activiteiten te eerbiedigen.

Er is al een grote verscheidenheid aan strategieën en maatregelen ontwikkeld om desinformatie online tegen te gaan. Dit rapport categoriseert ze op basis van hun doelstellingen: preventieve maatregelen, identificatie- en monitoringmaatregelen, beperkings- of correctiemaatregelen, en regelgevende en niet-regelgevende tegenmaatregelen. In het rapport wordt het belang van het complementaire karakter van dergelijke maatregelen benadrukt en wordt gewaarschuwd voor nieuwe regelgevingsinitiatieven op basis van internationale mensenrechtennormen en de bezorgdheid die is geuit over de geanalyseerde initiatieven in Duitsland, Italië en Frankrijk.

Terwijl er nog steeds onderzoek wordt gedaan en beleids- en impactanalyses van de onderzochte tegenstrategieën en -maatregelen worden gemaakt, kunnen er nog geen harde conclusies worden getrokken over de individuele of collectieve effectiviteit ervan. Uit het voorzichtige onderzoek blijkt dat er veel positieve punten zijn, maar ook veel lessen voor de verdere ontwikkeling van passende strategieën en maatregelen in de Nederlandse context.

8. Bibliografie

Academische werken

Anderson, C.W., Downie, L. Jr. and Schudson, M. (2016) *The News Media: What Everyone Needs to Know*. New York: Oxford University Press.

Bode, L. & Vraga, E (2015) In Related News, That Was Wrong: The Correction of Misinformation Through Related Stories Functionality in Social Media, *Journal of Communication*, 65 (4): 619-638.

Chan, M. S., Jones, C. R., Jamieson, K. H. & Albarracín, D. (2017) Debunking: A meta-analysis of the psychological efficacy of messages countering misinformation. *Psychological Science*. 28 (11), 1531-1546.

Chen, A. (2017) The Fake-News Fallacy. *The New Yorker*. 4 september 2017.

Ciampaglia, G. L. (2017) Fighting fake news: a role for computational social science in the fight against digital misinformation. *Journal of Computational Social Science*. 1 (1), 147-153.

Cook, J., Ecker, U. & Lewandowsky, S. (2015) Misinformation and how to correct it. *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. 1-17.

Cooke, N. A. (2017) Posttruth, Truthiness, and Alternative Facts: Information Behavior and Critical Information Consumption for a New Age. *The Library Quarterly*. 87 (3), 211-221.

D'Ancona, M. (2017) *Post Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Penguin.

De keersmaecker, J. & Roets, A. (2017) 'Fake news': Incorrect, but hard to correct. The role of cognitive ability on the impact of false information on social impressions. *Intelligence*. 65, 107-110.

Dunlop, B. (2017) Perfect storm: the multiple challenges facing public service news, and why tackling them is vital for democracy. Geneva: European Broadcasting Union.

Dutton, W.H. (2017) Fake news, echo chambers and filter bubbles: Underresearched and overhyped. *The Conversation*, 5 mei 2017.

Dutton, W. H., Reisdorf, B. C., Dubois, E. & Blank, G. (2017) Social shaping of the politics of Internet search and networking: Moving beyond filter bubbles, echo chambers, and fake news. *SSRN Electronic Journal*.

Fletcher, Richard, Alessio Cornia, Lucas Graves, and Rasmus Kleis Nielsen. 2018. "Measuring the Reach of 'Fake News' and Online Disinformation in Europe." Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.

Haigh, M., Haigh, T. & Kozak, N. I. (2017) Stopping Fake News: The work practices of peer-to-peer counter propaganda. *Journalism Studies*. 1-26.

Howard, P. & Bradshaw, S. (2017) Troops, Trolls and Troublemakers: A Global Inventory of Organized Social Media Manipulation. Oxford: Computational Propaganda Project.

Jack, C. (2017) Lexicon of Lies: Terms for Problematic Information. *Data & Society*.

Kleis Nielsen, R. Cornia, A. and Kalogeropoulos, A. (2016) Challenges and opportunities for news media and journalism in an increasingly digital, mobile and social media environment, Council of Europe report DGI(2016)18.

Lazer, D., Baum, M. Grinberg, N., Friedland, L., Joseph, K., Hobbs, W. & Mattsson, C. (2017) Combating Fake News: An Agenda for Research and Action. Harvard Kennedy School, Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy 2.

Lewandowsky, S., Ecker, U. & Cook, J. (2017) Beyond misinformation: Understanding and coping with the "post-truth" era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*. 6 (4), 353-369.

Lewandowsky, S., Ecker, U., Seifert, C.M., Schwarz, N. & Cook, J. (2012) Misinformation and Its Correction. *Psychological Science in the Public Interest*. 13 (3), 106-131.

Marwick, A. E. & Lewis, R. (2017) *Media Manipulation and Disinformation Online. Data and Society*.

McGonagle, T. (2017) “Fake news”: False fears or real concerns? *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 35 (4), 203-209.

McGonagle, T. and Donders, Y. (eds.) (2015) *The United Nations and Freedom of Expression and Information: Critical Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

McGonagle, T. (2011) ‘Media Literacy: No Longer the Shrinking Violet of European Audiovisual Media Regulation?’, in S. Nikoltchev, Ed., *Media Literacy, IRIS plus 2011-3* (Strasbourg, European Audiovisual Observatory, 2011), pp. 7-27.

Mendel, T., ‘The UN Special Rapporteur on freedom of opinion and expression: progressive development of international standards relating to freedom of expression’, in *ibid.*, pp. 235-268.

Newman, N. & Fletcher, R. (2017) *Bias, Bullshit and Lies: Audience Perspectives on Low Trust in the Media*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.

Newman, N., Fletcher, R., Kalogeropoulos, A. Levy, D.A. and Nielsen, R.K. (2017) *Reuters Institute Digital News Report 2017*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism.

Nyhan, B. & Reifler, J. (2010) When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions. *Political Behavior*. 32 (2), 303-330.

Pennycook, G., & Rand D. (2017) “The Implied Truth Effect: Attaching Warnings to a Subset of Fake News Stories Increases Perceived Accuracy of Stories Without Warnings.” SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY: Social Science Research Network, 8 december 2017.

Price, M.E. (2015) *Free Expression, Globalism and the New Strategic Communication*. New York: Cambridge University Press.

Schudson, M. (1995) *The Power of News*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.

Spindler, G. (2017) Internet Intermediary Liability Reloaded – The New German Act on Responsibility of Social Networks and its (In-) Compatibility with European Law. 8 (2017) JIPITEC 166.

Strömbäck, J., Falasca, F. & Kruikemeier, S. (2017). The Mix of Media Use Matters: Investigating the Effects of Individual News Repertoires on Offline and Online Political Participation. *Political Communication*.

Tandoc, E. C., Zheng Wei Lim & Ling, R. (2017) Defining “Fake News”. *Digital Journalism*. 1-17.

Tandoc, E. C., Ling, R., Westlund, O., Duffy, A., Goh, D. & Lim Zheng Wei. (2017) Audiences’ acts of authentication in the age of fake news: A conceptual framework. *New Media & Society*.

Tucker, J.A., Guess, A., Barbera, P., Vaccari, Siegel, A., Sanovich, S., Stukal, D and Nyhan, B. (2018) *Social Media, Political Polarization, and Political Disinformation: A Review of the Scientific Literature*.

Uberti, D. (2016). The real history of fake news. *Columbia Journalism Review*. 15 December 2016.

Wardle, C. & Derakhshan, H. (2017) *Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making*. Report to the Council of Europe.

Wardle, C. (2017). Fake news. It’s complicated. *Medium*. 16 februari 2017.

Woolley, Samuel C., and Philip N. Howard. 2017. Computational Propaganda Worldwide: Executive Summary. Oxford: Oxford Internet Institute, University of Oxford.

Zuiderveen Borgesius, F., Trilling, D., Moeller, J., Bodó, B., de Vreese, C. H. & Helberger, N. (2016). Should we worry about filter bubbles? Internet Policy Review. Journal of Internet Regulation. 5 (1).

Regelgevende teksten

Europese en internationale verdragen

Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (aangenomen op 4 november 1950, van kracht op 3 september 1953)

Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (aangenomen op 16 december 1966, van kracht op 23 maart 1976) 999 UNTS 171

Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (aangenomen op 10 december 1948)
UNGA Res 217A (III)

EU Richtlijnen

Richtlijn 2000/31/EG van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2000 betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt (Richtlijn inzake elektronische handel)

Richtlijn (EU) 2015/1535 van het Europese Parlement en de Raad van 9 september 2015 betreffende een informatieprocedure op het gebied van technische voorschriften en regels betreffende de diensten van de informatiemaatschappij (codificatie)

Nationale wetgeving

Duitsland

Act to Improve Enforcement of the Law in Social Networks (Network Enforcement Act)/Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken (Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG), 1 September 2017, Bundesgesetzblatt, Jahrgang 2017, Teil I, Nr. 61, 7 September 2017 (inwerkingtreding: 1 oktober 2017)

Frankrijk

De Franse grondwet, 4 oktober 1958

Loi du 29 Juillet 1881 sur la liberté de la presse

<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070722>

Assemblée Nationale, Proposition de Loi organique relative à la lutte contre les fausses informations', n° 772, 16 maart 2018

<http://www.assemblee-nationale.fr/15/propositions/pion0772.asp>

Assemblée Nationale, Proposition de Loi relative à la lutte contre les fausses informations, n° 799, 21 maart 2018

<http://www.assemblee-nationale.fr/15/propositions/pion0799.asp>

Europese Hof voor de Rechten van de Mens: jurisprudentie

EHRM 7 december 1976, ECLI:CE:ECHR:1976:1207JUD000549372 (*Handyside/het Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 25 april 1978, ECLI:CE:ECHR:1978:0425JUD000585672 (*Tyrer/het Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 9 oktober 1979, ECLI:CE:ECHR:1979:1009JUD000628973 (*Airey/Ierland*).

EHRM 26 maart 1985, ECLI:CE:ECHR:1985:0326JUD000897880 (*X en Y v. Nederland*).

EHRM 8 juli 1986, ECLI:CE:ECHR:1986:0708JUD000981582 (*Lingens/Oostenrijk*).

EHRM 24 november 1993, ECLI:CE:ECHR:1993:1124JUD001391488 (*Informationsverein Lentia e.a./Oostenrijk*).

EHRM 23 september 1994, ECLI:CE:ECHR:1994:0923JUD001589089 (*Jersild/Denemarken*).

EHRM 19 februari 1998, ECLI:CE:ECHR:1998:0219JUD002483994 (*Bowman/het Verenigd Koninkrijk*).

EHRM 21 januari 1999, ECLI:CE:ECHR:1999:0121JUD002918395 (*Fressoz en Roire/Frankrijk*).

EHRM 26 februari 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0226JUD002927195 (*Dichand e.a./Oostenrijk*).

EHRM 25 juni 2002, ECLI:CE:ECHR:2002:0625JUD005127999 (*Colombani e.a./Frankrijk*).

EHRM 29 juni 2004, ECLI:CE:ECHR:2004:0629JUD006491501 (*Chauvy e.a./Frankrijk*).

EHRM 6 september 2005, ECLI:CE:ECHR:2005:0906JUD006551801 (*Salov/Oekraïne*).

EHRM 14 september 2010, ECLI:CE:ECHR:2010:0914JUD000266807 (*Dink/Turkije*).

EHRM 2 februari 2016, ECLI:CE:ECHR:2016:0202JUD002294713 (*Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete en Index.hu Zrt/Hongarije*).

EHRM 21 februari 2017, ECLI:CE:ECHR:2017:0221JUD004291108 (*Orlovskaya Iskra/Rusland*).

Beleidsdocumenten / overig

Raad van Europa

Comité van Ministers

Declaration on freedom of political debate in the media, 12 februari 2004

Recommendation CM/Rec(2011)7 of the Committee of Ministers to member states on a new notion of media, 21 september 2011

Recommendation CM/Rec(2012)3 of the Committee of Ministers to member States on the protection of human rights with regard to search engines, 4 april 2012

Recommendation CM/Rec(2012)4 of the Committee of Ministers to member States on the protection of human rights with regard to social networking services, 4 april 2012

Recommendation CM/Rec(2016)4 of the Committee of Ministers to member States on the protection of journalism and safety of journalists and other media actors, 13 april 2016

Recommendation CM/Rec(2018)1 of the Committee of Ministers to member States on media pluralism and transparency of media ownership, 7 maart 2018

Recommendation CM/Rec(2018)2 of the Committee of Ministers to member States on the roles and responsibilities of internet intermediaries, 7 maart 2018

Parlementaire Vergadering

PACE Resolution 2212 (2018), The protection of editorial integrity, 25 april 2018.

Secretaris Generaal

Secretary General of the Council of Europe, *Populism – How strong are Europe’s checks and balances?*, 4th annual report on the state of democracy, human rights and the rule of law in Europe, 2017, Chapter 2 – Freedom of Expression.

Europese Unie

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Tackling online disinformation: a European Approach*, COM(2018) 236 (final), 26 april 2018.

Verenigde Naties

Human Rights Committee

Concluding Observations: Cameroon, 4 November 1999, CCPR/C/79/Add.116.

UN High Commissioner for Human Rights

UN High Commissioner for Human Rights, Statement, 30 august 2017, beschikbaar op: <http://www.unmultimedia.org/avlibrary/asset/1958/1958570/>

Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression

David Kaye, ‘Mandate of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression’ (Letter to the German authorities), Ref. no. OL DEU 1/2017, 1 juni 2017, beschikbaar op: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Legislation/OL-DEU-1-2017.pdf>

David Kaye, ‘Mandate of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression’ (Letter to the Italian authorities), Ref. no. OL ITA 1/2018, 20 maart 2018, beschikbaar op: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/Legislation/OL-ITA-1-2018.pdf>

Overig

The United Nations (UN) Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) Representative on Freedom of the Media, the Organization of American States (OAS) Special Rapporteur on Freedom of Expression and the African Commission on Human and Peoples' Rights (ACHPR) Special Rapporteur on Freedom of Expression and Access to Information, Joint Declaration on "Fake News", Disinformation and Propaganda, 3 maart 2017

Italië

AGCOM, Guidelines for equal access to online platforms during the election campaign for the 2018 general elections, 1 februari 2018.

Nieuwsartikelen, verslagen and analyses

Alexander Pleijter, Gastcolumn - 'In tijden van nepnieuws zijn factcheckers van maatschappelijk belang', *de Volkskrant*, 15 april 2018, beschikbaar op: <https://www.volkskrant.nl/opinie/gastcolumn-in-tijden-van-nepnieuws-zijn-factcheckers-van-maatschappelijk-belang~a4592463/>

Alexandre Piquard and Martin Untersinger, '«Fake News » : Les pistes du texte de loi en préparation', *LeMonde.fr*, 7 maart 2018, http://www.lemonde.fr/actualite-medias/article/2018/03/07/fake-news-les-pistes-du-texte-de-loi-en-preparation_5266947_3236.html

Angelique Chrisafis, 'Emmanuel Macron promises ban on fake news during elections', *The Guardian*, 3 januari 2018, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/03/emmanuel-macron-ban-fake-news-french-president>

ARTICLE 19, 'Germany: The Act to Improve Enforcement of the Law in Social Networks', Legal Analysis, augustus 2017, beschikbaar op:

<https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38860/170901-Legal-Analysis-German-NetzDG-Act.pdf>

Benjamin Mullin and Alexios Mantzarlis, ‘Facebook has a plan to fight fake news. Here’s where we come in’, *Poynter*, 15 december 2016, <https://www.poynter.org/news/facebook-has-plan-fight-fake-news-heres-where-we-come>

Cas Mudde, ‘Why the hysteria around the ‘fake news epidemic’ is a distraction’, *The Guardian*, 7 februari 2018, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/feb/07/hysteria-fake-news-epidemic-distraction>.

Chay F. Hofileña, ‘Fake accounts, manufactured reality on social media’ *Rappler*, 9 oktober 2016, beschikbaar op: <https://www.rappler.com/newsbreak/investigative/148347-fake-accounts-manufactured-reality-social-media>

Constellation Research, ‘Sleeping Giants take on Fake News and Brands – Is your Brand Ready?’, 10 januari 2017, beschikbaar op: <https://www.constellationr.com/sleeping-giants-take-fake-news-and-brands-your-brand-ready>

Bernd Holznagel, ‘Legal Review of the Draft Law on Better Law Enforcement in Social Networks’, OSCE, mei 2017, p. 23, beschikbaar op: <https://www.osce.org/fom/333541?download=true>

EBU, Position Paper: “Fake news” and the information disorder, Geneva, 18 april 2018, beschikbaar op: https://www.ebu.ch/files/live/sites/ebu/files/Publications/Position%20papers/EBU-Position-EN-Fake_News_Disinformation-18.04.2018.pdf

EDRi, Recommendations on the German bill “Improving Law Enforcement on Social Networks” (NetzDG), 20 juni 2017, beschikbaar op: https://edri.org/files/consultations/tris_netzdg_edricontribution_20170620.pdf

Emma Jane Kirby, The city getting rich from fake news, BBC News, 6 december 2016, beschikbaar op: <http://www.bbc.com/news/magazine-38168281>.

Ernesto Apa & Filippo Frigerio, 'Italy: Self-regulatory guidelines for online platforms for next general elections published by Italian Communication Authority', *IRIS – Legal Observations of the European Audiovisual Observatory* 2018-3/24, beschikbaar op: <https://merlin.obs.coe.int/iris/2018/3/article24.en.html>

Ernesto Apa & Marco Bassini, 'Italy: Legislative proposal on fake news', *IRIS – Legal Observations of the European Audiovisual Observatory*, 2017-5/27, beschikbaar op: <https://merlin.obs.coe.int/iris/2017/5/article27.en.html>

European Commission, Final results of the Eurobarometer on fake news and online disinformation, Consultation results, 12 maart 2018, beschikbaar op: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-results-eurobarometer-fake-news-and-online-disinformation>

European Commission, 'Notification Detail – Act improving law enforcement on Social Networks', 28 juni 2017, beschikbaar op: <http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/tris/en/search/?trisaction=search.detail&year=2017&num=127>

Facebook Newsroom, 'Blocking ads from pages that repeatedly share false news', 28 augustus 2017, beschikbaar op: <https://newsroom.fb.com/news/2017/08/blocking-ads-from-pages-that-repeatedly-share-false-news/>

First Draft, 'Launching our new Chrome extension NewsCheck', 12 januari 2017, beschikbaar op: <https://firstdraftnews.org/launching-new-chrome-extension-newscheck/>

Google Blog Post, 'How we fought bad ads, sites and scammers in 2016', 25 januari 2017, beschikbaar op: <https://www.blog.google/topics/ads/how-we-fought-bad-ads-sites-and-scammers-2016/>

Google Blog Post, 'Our latest quality improvements for Search' 25 april 2017, beschikbaar op: <https://blog.google/products/search/our-latest-quality-improvements-search/>

Human Rights Watch, Germany: Flawed Social Media Law NetzDG is Wrong Response to Online Abuse, 14 februari 2018, beschikbaar op: <https://www.hrw.org/news/2018/02/14/germany-flawed-social-media-law>

Joel Simon, 'Trump Is Damaging Press Freedom in the U.S. and Abroad', *The New York Times*, 25 februari 2017, beschikbaar op: <https://www.nytimes.com/2017/02/25/opinion/trump-is-damaging-press-freedom-in-the-us-and-abroad.html?mcubz=3>

Katharine Viner, 'How technology disrupted the truth', *The Guardian*, 12 juli 2016, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/media/2016/jul/12/how-technology-disrupted-the-truth>.

Knack.be, 'Google geeft Roularta 400.000 euro om fake news te detecteren', 18 december 2017, beschikbaar op: <http://datanews.knack.be/ict/google-geeft-roularta-400-000-euro-om-fake-news-te-detecteren/article-normal-940857.html>

Marc Rees, 'Exclusif, téléchargez la future loi contre les Fake News', *Nextinpact*, 7 maart 2018, beschikbaar op: <https://www.nextinpact.com/news/106262-exclusif-telecharger-future-loi-contre-fakes-news.htm>

Natasha Lomas, 'Facebook culls tens of thousands of fake accounts ahead of UK election', *TechCrunch*, 8 mei 2017, beschikbaar op: <https://techcrunch.com/2017/05/08/facebook-culls-tens-of-thousands-of-fake-accounts-ahead-of-uk-election/>

NOS, 'Media trekken kort geding tegen EU om nepnieuws in', 13 maart 2018, beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/2222185-media-trekken-kort-geding-tegen-eu-om-nepnieuws-in.html>.

NOS, 'Ook Ollongren wil nu af van Europese waakhond nepnieuws', 9 maart 2018, beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/2221353-ook-ollongren-wil-nu-af-van-europese-waakhond-nepnieuws.html>.

NOS, 'Tweede Kamer stemt voor opheffing nepnieuwsbureau EU', 6 maart 2018, beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/2220926-tweede-kamer-stemt-voor-opheffing-nepnieuwsbureau-eu.html>.

NOS, 'GeenStijl, TPO en Persgroep slepen EU voor de rechter', 20 februari 2018, beschikbaar op: <https://nos.nl/artikel/2218452-geenstijl-tpo-en-persgroep-slepen-eu-voor-de-rechter.html>.

Open VLD, 'Sven Gatz lanceert het 4^e Burgerkabinet', 31 januari 2018, beschikbaar op: <http://www.openvld.be/?type=nieuws&id=1&pageid=96598>

Ricardo Bilton, 'Reddit's /r/worldnews community used a series of nudges to push users to fact-check suspicious news', *Nieman Lab*, 2 februari 2017, available at <http://www.niemanlab.org/2017/02/reddits-rworldnews-community-used-a-series-of-nudges-to-push-users-to-fact-check-suspicious-news/>

RT France, 'Le gouvernement a transmis sa loi contre les "Fake News" aux députés LREM... mais elle a déjà fuité', 7 maart 2018, beschikbaar op: <https://francais.rt.com/france/48558-projet-loi-gouvernement-contre-fake-news-communique-lrem-deja-fuite>

RTL Info, 'Des Belges s'organisent pour lutter à leur manière contre les 'fake news' qui influencent l'opinion publique: voici leur stratégie', 13 maart 2017, beschikbaar op: <https://www.rtl.be/info/vous/temoignages/des-belges-s-organisent-pour-lutter-a-leur-maniere-contre-les-fake-news-qui-influencent-l-opinion-publique-voici-leur-strategie-899208.aspx>

Safia Samee Ali and Associated Press, 'Facebook shuts down 30 000 fake Accounts in France ahead of Presidential Elections', *NBC News*, 15 april 2017, <https://www.nbcnews.com/news/world/facebook-shuts-down-30-000-fake-accounts-france-ahead-presidential-n746821>

Santa Clara University, 'Backstory: Trust Indicators Journey', beschikbaar op: <https://www.scu.edu/ethics/focus-areas/journalism-ethics/programs/the-trust-project/backstory-trust-indicators-journey/>

Sheera Frenkel and Sapna Maheshwari, 'Facebook to Let Users Rank Credibility of News', *The New York Times*, 19 januari 2018, beschikbaar op: <https://www.nytimes.com/2018/01/19/technology/facebook-news-feed.html>

Sleeping Giants, 'How to be a giant', 27 november 2016, beschikbaar op: https://twitter.com/slpng_giants/status/802915214563807232?ref_src=twsrc%5Etfw&ref_url=http%3A%2F%2Fwww.slate.com%2Farticles%2Fnews_and_politics%2Fpolitics%2F2016%2F12%2Fsleeping_giants_campaign_against_breitbart.html&tfw_site=slate

Staff and agencies, 'Germany approves plans to fine social media firms up to €50m', *The Guardian*, 30 juni 2017, beschikbaar op: <https://www.theguardian.com/media/2017/jun/30/germany-approves-plans-to-fine-social-media-firms-up-to-50m>

Tessa Lyons, 'Replacing Disputed Flags with Related Articles', *Facebook Newsroom*, 20 december 2017, beschikbaar op: <https://newsroom.fb.com/news/2017/12/news-feed-fyi-updates-in-our-fight-against-misinformation/>

Xiao Mina, 'Building Technical Standards for Credibility', 3 maart 2017, beschikbaar op: <https://misinfocon.com/building-technical-standards-for-credibility-59ef9ee4ab73>

Geciteerde websites

Accountable journalism – monitoring media ethics across the globe
<https://accountablejournalism.org/>

Burgerkabinet Belgium
<http://www.burgerkabinet.be/>

Conseil Supérieur de l'éducation aux medias, 'quinzaine de l'éducation aux médias'
www.csem.be/outils/operations/la_quinzaine_de_leducation_aux_medias

CrossCheck

<https://crosscheck.firstdraftnews.org/france-en/>

Data & Society

<https://datasociety.net/about/>

Data & Society Disinformation Action Lab (DAL)

<https://datasociety.net/research/disinformation-action-lab/>

EAVI ‘Beyond Fake News’ infographic

<https://eavi.eu/beyond-fake-news-10-types-misleading-info/>

Ethical Journalism Network

<http://ethicaljournalismnetwork.org/tag/fake-news>

EU vs Disinformation

<https://euvsdisinfo.eu/>

Face2Face: Real-time Face Capture and Reenactment of RGB Videos

<http://niessnerlab.org/projects/thies2016face.html>

Faktisk

<https://www.faktisk.no/>

First Draft

<https://firstdraftnews.org/about/>

Google News Lab

<https://newsinitiative.withgoogle.com/training/>

High Level Expert Group on Fake News and Online Disinformation final report

<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>

IFLA infographic ‘How to Spot Fake News’

<https://www.ifla.org/publications/node/11174>

Information Disorder report

<https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research/168076277c>

InVID innovation

<http://www.invid-project.eu/tools-and-services/invid-verification-plugin/>

Journalism Trust Initiative

<https://rsf.org/en/news/rsf-and-its-partners-unveil-journalism-trust-initiative-combat-disinformation>

The LSE Truth, Trust and Technology (T3) Commission

<http://www.lse.ac.uk/media-and-communications/truth-trust-and-technology-commission>

Mediawijs, ‘Dossier : Nieuws- en Informatiegeletterdheid’, 2017,

<https://mediawijs.be/dossiers/dossier-nieuws-en-informatiegeletterdheid>

Mediawijzer

<https://www.mediawijzer.net/>

Nieuws in de Klas

<https://www.nieuwsindeklas.be/contact/>

Poynter, ‘Application process for signatories of the Fact-Checkers’ Code of Principles’

<https://docs.google.com/document/d/1TVH6Xduaz8lYxvnRfMzi85PMTxCseNoUQ-gcdqIsnoI/edit>

Poynter, ‘International Fact-Checking Network fact-checkers’ code of principles’

<https://www.poynter.org/international-fact-checking-network-fact-checkers-code-principles>

Stimuleringsfonds voor de journalistiek

<https://www.svdj.nl/>

Trust Project

<https://thetrustproject.org/>